
BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Georg Markwald, Die homerischen Epigramme. Sprachliche und inhaltliche Untersuchungen, Königstein/Ts. 1986, σ. 309 (Beiträge zur klassischen Philologie, 165)

Στην ψευδοηροδότεια βιογραφία του Ομήρου, η χρονολόγηση της οποίας είναι αμφιλεγόμενη, εκτός από τα βιογραφικά στοιχεία περιέχονται και δεκαπέντε επιγράμματα που αποδίδονται στον μεγάλο επικό ποιητή και που η σύνθεσή τους υποτίθεται ότι οφείλεται σε συγκεκριμένες περιστάσεις της ζωής του. Μερικά από αυτά μας είναι γνωστά και από άλλες μαρτυρίες (περισσότερα από τα μισά, για την ακρίβεια εννιά, απαντούν και στο βιογραφικό άρθρο της Σούδας για τον Όμηρο), κάποτε μάλιστα αρκετά πρώιμες (π.χ. το περίφημο επίγραμμα για τον Μίδα δεν αποκλείεται να το γνώριζε ήδη ο Σιμωνίδης), ενώ τέσσερα παραδίδονται αποκλειστικά από τον Ψευδοηρόδοτο. Τα επιγράμματα αυτά, που συνάπτονται άλλοτε στενότερα και άλλοτε χαλαρότερα με τα πεζά συμφραζόμενα της βιογραφίας, είναι το αντικείμενο μελέτης του υπό κρίση βιβλίου, που, σε μια προγενέστερη μορφή του, υποβλήθηκε ως διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου το ακαδημαϊκό έτος 1983/84.

Ο συγγρ. διερευνά στην εισαγωγή του (σ. 7-18) τη σχέση της βιογραφίας με τους άλλους φορείς της παράδοσης των επιγραμμάτων και διαπιστώνει ότι η βιογραφία αποτελείται από έξι ενότητες: 1. καταγωγή, γέννηση και νεανικά χρόνια του ποιητή (κεφ. 1-5)· 2. τα χρόνια της μαθητείας του (κεφ. 6-8)· 3. το ταξίδι από τη Σμύρνη στη Φώκαια (κεφ. 9-16)· 4. το ταξίδι από τη Φώκαια στη Χίο (κεφ. 17-25)· 5. παραμονή στη Χίο (κεφ. 26)· 6. το ταξίδι από τη Χίο στη μητροπολιτική Ελλάδα, που τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, γιατί μεσολάβησε ο θάνατος του ποιητή στην Ίο (κεφ. 27-36).

Επειδή η πλειονότητα των επιγραμμάτων δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί χρονολογικά με τη βοήθεια εξωτερικών τεκμηρίων, ο μόνος δρόμος που απομένει για τον χρονολογικό προσδιορισμό τους είναι η σύγκρισή τους με τη γλώσσα και το ύφος του ομηρικού έπους. Η σύγκριση αυτή θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι, σε όσες περιπτώσεις τα επιγράμματα αρχαίζουν και συνδέονται στενά με τα πεζά συμφραζόμενά τους, αυτά τα τμήματα προέρχονται από ένα πρώιμο στρώμα της βιογραφικής παράδοσης. Ωστόσο, ο συγγρ. γνωρίζει πόσο ολισθηρό είναι το έδαφος στις χρονολογικές εκτιμήσεις και γι' αυτό σπεύδει να υπογραμμίσει ότι κύριος στόχος της εργασίας του είναι ο πραγματολογικός και ο σημασιολογικός σχολιασμός των επιγραμμάτων. Στην πραγματοποίηση αυτού του στόχου βοηθήθηκε από τρεις θεμελιώδεις μελέτες: A. Ludwich, *Homerische Gelegenheitsdichtungen*, *RhM* 71 (1916) 41-78, 200-231· U. von Wilamowitz,

Die Ilias und Homer, Βερολίνο 1916, ιδιαίτερα σ. 413-439 («Das Leben Homers»): W. Schadewaldt, *Legende von Homer, dem fahrenden Sänger*, Λιψία 1942 (Ζυρίχη 1959).

Το κύριο μέρος της εργασίας (σ. 22-280) περιέχει, σε ισάριθμα κεφάλαια, την κριτική και ερμηνευτική έκδοση των δεκαπέντε επιγραμμάτων. Ο συγγρ. συζητάει διεξοδικά τα κριτικά προβλήματα που θέτει η παράδοση του κειμένου, εντοπίζει ομοιότητες και αποκλίσεις από το ομηρικό ιδιόλεκτο, ανιχνεύει παράλληλα από ολόκληρο το φάσμα της αρχαίας ελληνικής ποίησης και πεζογραφίας, ασχολείται με ζητήματα πατρότητας, χρονολόγησης και πιθανής προέλευσης των επιγραμμάτων, επιχειρεί εντάξεις σε τυπολογικά πλαίσια, επισημαίνει μοτίβα και ρητορικά σχήματα και σχολιάζει τα *realia* του κειμένου. Ο υπομνηματισμός αυτών των μικρών ποιημάτων γίνεται με γνώση, ευαισθησία και απόλυτα επαρκή γλωσσικό οπλισμό, και είναι άκρως διδακτικός, γιατί δείχνει πώς μπορεί να ασχοληθεί κανείς μεθοδικά και παραγωγικά με ένα κείμενο, ξεκινώντας από λεξιλογικές και γραμματικοσυντακτικές παρατηρήσεις και καταλήγοντας στο επιστέγασμα του φιλολογικού μόχθου, την ερμηνεία. Η μελέτη είναι υποδειγματική στο είδος της και ορισμένες ενστάσεις ή συμπληρώσεις που θα ακολουθήσουν δεν αλλοιώνουν στο παραμικρό την απόλυτα θετική εντύπωση που αποκομίζει ο αναγνώστης του βιβλίου.

Στο δεύτερο επίγραμμα λ.χ. (*Αΐψα πόδες με φέροιεν ἐς αἰδοίων πόλιν ἀνδρῶν / τῶν γὰρ καὶ θυμὸς πρόφρων καὶ μῆτις ἀρίστη*) η ειρωνική χροιά των στίχων που διαβλέπει ο συγγρ. με τη βοήθεια των συμφραζομένων δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, τόσο εμφανής. Ο Όμηρος υποτίθεται ότι είπε τα παραπάνω λόγια εγκαταλείποντας το Νέον Τείχος, μια αποικία των Κυμαίων, και κατευθυνόμενος προς την Κύμη. Φυσικά, η συμπεριφορά των Κυμαίων απέναντι στον Όμηρο, που επιδιώκει μονιμότερη εγκατάσταση στην πόλη τους, είναι μυωπική, αφού δεν ήταν σε θέση να αντιληφθούν τι μεγάλη τιμή θα σήμαινε η παρουσία του ποιητή ανάμεσά τους, και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι Κυμαίοι δεν φημίζονταν για την ευστροφία τους (Στράβων 13,3,6), όπως επισημαίνει ο συγγρ.: παρ' όλα αυτά θα ήταν υπερβολικό να διαγνώσουμε στα λόγια αυτά μια, έστω και λανθάνουσα, ειρωνεία σε βάρος των Κυμαίων, γιατί δεν επιτρέπεται να κρίνουμε το δεύτερο επίγραμμα με τα μέτρα της μεταγενέστερης αρνητικής εμπειρίας του ποιητή (βλ. το τέταρτο επίγραμμα). Με άλλα λόγια: δεν μπορούμε να διαγνώσουμε ειρωνεία από την πλευρά του βιογραφουμένου προσώπου· αν ο συγγρ. της βιογραφίας προϋπέθετε την εγρήγορη γνώση των αναγνωστών του, αυτό είναι κάτι άλλο. Πάντως, καλό θα ήταν να διακρίνονται οι δύο οπτικές γωνίες.

Στον σχολιασμό του επιγράμματος για τον Μίδα (σ. 35, σημ. 4) θα έπρεπε να τονιστεί ότι ο Allen, η έκδοση του οποίου είναι σήμερα η πλέον προσιτή στον αναγνώστη του Ομήρου, δεν παρέχει στο κριτικό του υπόμνημα αξιόπιστες πληροφορίες¹, με αποτέλεσμα να δημιουργείται κάποια σύγχυση. Συγκεκριμένα, ο

1. Για την αφεργγυότητα του Allen κατά τη συγκρότηση του κριτικού του υπομνήματος στην *Οδύσσεια* βλ. N. Tachinoslis, *Handschriften und Ausgaben der Odyssee mit einem*

Allen παραθέτει το επίγραμμα ως εξάστιχο και σημειώνει στο κριτικό του υπόμνημα (τόμ. V, σ. 198) ότι μερικοί κώδικες της βιογραφίας παραδίδουν την πληροφορία ότι το επίγραμμα ήταν τετράστιχο καθώς και ότι μερικά χειρόγραφα παραλείπουν τον πρώτο στίχο (*Χαλκή παρθένος εϊμί, Μίδα δ' ἐπὶ σήματι κείμαι*)· αποσιωπά όμως την πληροφορία ότι ο τέταρτος στίχος (και ποταμοὶ γε ῥέωσιν, ἀνακλύζη δὲ θάλασσα) είναι άγνωστος στα χειρόγραφα της βιογραφίας (ό.π., σ. 199). Δεν είναι ίσως συμπτωματικό το γεγονός ότι ο Schadewaldt (ό.π., σ. 12) μεταφράζει τον στίχο αυτόν σαν να παραδίδεται από τη βιογραφία. Ο συγγρ., αντίθετα, ακολουθώντας τον Wilamowitz², οβελίζει τον πρώτο και τον τέταρτο στίχο και δέχεται ότι το επίγραμμα ήταν αρχικά τετράστιχο, χωρίς όμως να επιστημαίνει ρητά την παραπλανητική συγκρότηση του κριτικού υπομνήματος του Allen.

Σχετικά με το μοτίβο της αιωνιότητας, που, εκτός από το επίγραμμα για τον Μίδα, χρησιμοποιείται από τους Αθηναίους στην απάντησή τους προς τον Μαρδόνιο (την απάντηση αυτή την παραδίδει ο ιστορικός Ηρόδοτος 8, 143, 2) και από τον Νεοπτόλεμο στον Φιλοκτήτη του Σοφοκλή (1329-30), θα μπορούσε να σημειωθεί στη σ. 49 ότι η χρήση του από τον Σοφοκλή ενδέχεται να οφείλεται και στην εξοικείωση του τραγικού με το έργο του αρχαίου ιστορικού (για το θέμα αυτό βλ. πρόχειρα A. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μετ. Α. Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1981⁵, σ. 404, 412).

Για τον τελευταίο στίχο του έκτου επιγράμματος (*ώδύσατο Ζήνα ξένιον ξενίην τε τράπεζαν*) βλ. Σ. Γ. Καψωμένο, 'Επὶ τῇ φιλίου τραπέζῃ, *Eranos* 48 (1950) 85-92 (= *Μελέτες και άρθρα*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 351-358).

Η απόδοση της λέξης *σέβας* στις *Ικέτιδες* του Αισχύλου (στ. 85, 755) ως «Heiligkeit, Majestät» (σ. 163) δεν είναι απόλυτα ακριβής. Βλ. σχετικά Η. Friis Johansen - E. W. Whittle, *Aeschylus The Suppliants*, Κοπεγχάγη 1980, ad 755: «*θεῶν σέβη*: probably 'objects of reverence belonging to the gods' rather than 'objects which the gods revere'». Η δεύτερη απόδοση ταιριάζει καλύτερα στον στ. 85 των *Ικετίδων*.

Η άποψη του συγγρ. (σ. 283) ότι ο Ηράκλειτος (απ. 56 D.-K. = 21 Marc.) γνώριζε την παράδοση για τον θάνατο του Ομήρου, αφού μνημονεύει το αίνιγμα που συνδέεται με το τέλος του ποιητή, είναι πολύ πιθανή αλλά όχι απόλυτα ακριβής. Πρώτιστο μέλημα του φιλοσόφου είναι να δείξει ότι ακόμη και άνθρωποι φημισμένοι για τη σοφία τους όπως ο Όμηρος δεν είναι κάποτε σε θέση να αναγνωρίσουν πράγματα ολοφάνερα³· για τον θάνατό του πάντως δεν κάνει ρητά λόγο.

Handschriftenapparat in Allen's Odysseeausgabe, Φραγκφούρτη 1984, με τη βιβλιοκρισία του Ν. Κονομή, *Ελληνικά* 35 (1984) 171-176.

2. Την έκδοση του Wilamowitz ακολουθεί πρόσφατα και η M. R. Lefkowitz, *The Lives of the Greek Poets*, Βαλτιμόρη 1981, σ. 139 κ.ε.

3. Βλ. πρόχειρα M. Conche, *Héraclite Fragments*, Παρίσι 1986, σ. 113-115.

Η ανακεφαλαίωση του συγγρ. (σ. 281-286) είναι ιδιαίτερα χρήσιμη. Το γενικό του συμπέρασμα είναι ότι τα επιγράμματα που αφορούν τις μετακινήσεις του Ομήρου στη Μ. Ασία είναι τα αρχαιότερα (7ος-6ος αι. π.Χ.) και συνάπτονται στενά με τα συμφραζόμενά τους, ενώ όσα αναφέρονται στην παραμονή του ποιητή στα παρακείμενα νησιά (Χίος, Σάμος, Ίος), με εξαίρεση τα σαμιακά επιγράμματα 11 και 12, προσαρμόστηκαν —όχι πάντοτε με επιτυχία— εκ των υστέρων στα δεδομένα της βιογραφικής παράδοσης. Πάντως, κανένα από τα επιγράμματα, όσο τουλάχιστον μας επιτρέπει να συμπεράνουμε η γλώσσα τους, δεν ανήκει στην ελληνιστική ή την ελληνορωμαϊκή εποχή⁴.

Το κείμενο της μελέτης είναι δακτυλογραφημένο, και η εκτύπωσή του άψογη (στη σ. 55, σημ. 56 ο συλλαβισμός της λέξης *ἀπορρώγες* είναι εσφαλμένος και στη σ. 102 υπάρχει διττογραφία της πρόθεσης *in*). Η βιβλιογραφική ενημέρωση του συγγρ. δεν παρουσιάζει κενά. Μια μικρή ανακολούθια υπάρχει στη χρονολογία έκδοσης της διατριβής του Hess: ενώ στη σ. 13, σημ. 15 υπάρχει η ένδειξη 1960, στη σ. 215, σημ. 16 και στη βιβλιογραφία (σ. 305) σημειώνεται η ένδειξη ο.Ι. (= χ.χ.). Τέλος, σχετικά με το Priamel (σ. 215, σημ. 16) θα μπορούσε να προστεθεί το πρόσφατο βιβλίο του W. H. Race, *The Classical Priamel from Homer to Boethius*, Leiden 1982.

Αναμφισβήτητα πρόκειται για μια μελέτη υψηλής ποιοτικής στάθμης, που τη χαρακτηρίζουν η ευθυκρισία, η νηφαλιότητα, η μεθοδικότητα, η σύνεση και η αποφυγή εκβιασμού των δεδομένων, προκειμένου να ευνοηθούν προκατασκευασμένες θέσεις. Το βιβλίο αυτό είναι από πολλές απόψεις παραδειγματικό, και ο φερέγγυος σχολιασμός των επιγραμμάτων απαραίτητο βοήθημα για την ομηρική έρευνα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

J. N. Kazazis, Φιλippiκῶν Ῥητορικαὶ Λέξεις, editio princeps. Thessaloniki 1986, p. 116 (Ελληνικά, Παράρτημα αρ. 27).

Φιλippiκῶν Ῥητορικαὶ Λέξεις (Phil. Lex.) is the editio princeps of glosses on six hundred words from the first eleven Demosthenic orations. Another editio princeps *Ῥητορικαὶ Λέξεις* (ed. M. Naoumides, Athens 1975) with glosses on Demosthenes, Pindar and Aristophanes is a companion piece to *Phil. Lex.* and both works are related to a third *Λέξεις Συμβουλευτικῶν Δημοσθένους* (on Demosthenes, orations 13-15). All three lexeis consist of glosses (in the sequence of the text)

4. Βλ. και M. L. West, The Ascription of Fables to Aesop in Archaic and Classical Greece, στο: *La Fable* (Fondation Hardt, Entretiens XXX), Γενεύη 1984, σ. 125-126.

and are connected with the ms tradition of Cyrilli glossae (see A. B. Drachman, *Die Ueberlieferung des Cyrillglossars*, Copenhagen 1936, 54f.). This edition derives from an M. A. thesis completed in 1975 under the direction of Mark Naoumides († 1977). From 1982 to 1983 the thesis was extensively revised and published in 1986. Kazazis has done excellent work in editing this curious text and one hopes to see before long the appearance of the unedited *Λέξεις Συμβουλευτικῶν Δημοσθένους*.

The text of *Phil. Lex.* is transmitted in thirteen mss, which Kazazis groups into three main families: (1) *a*: the gemelli *B* (Vaticanus gr. 2130, s. 12) and *C* (Grottaferata, Cryptensis Z.a.XXX, s. 12) along with *H* (Oxford, Holkhamensis gr. 112, A.D. 1100-1123) and its apograph *F* (Laurentianus 57.42, an. 1123); (2) *b*: the gemelli *K* (Parisinus suppl. gr. 1146, an. 1562) and *L* (Parisinus gr. 2618, c. 1734) along with *J* (Vallicellianus E 37, an. 1317); (3) *y*: the gemelli *R* (Bodleianus gr. class. f. 114, s. 11) and *S* (Selestadiensis 105, ca. 1000) along with *U* (Urbinas gr. 157, s. 11). Three other mss constitute two separate traditions: (1) *P* (Oxford, Barocci 96, s. 14) and an apograph *Q* (Barocci 159, s. 15) (2) *Λ* (Leeuwarden Bibl. Provincial 38, s. 12/13), which contains less than 100 of the glosses from *Phil. Lex.*, but which does preserve several valid readings. A fourteenth century codex (*G*, Cephalleniensis 'Αγίου Γερασίμου) is reported to belong to the *a* family, but it seems not to have been collated. Descriptions of these mss are concise and accurate. Although evidence for stemmatic relations is adequately presented, one might take exception to a statement such as the following, «After the completion of the collation of the above manuscripts, I was able to collate two more manuscripts, *P* and *Q*; this explains why the results of their collation are sometimes recorded separately in the following discussion.» (p. 19). Another criticism is that the apographs *F* and *Q* are often cited in the apparatus criticus, when they contribute little except an awareness of common types of scribal errors.

In the next major part of his introduction Kazazis deals with the composition of the lexicon. The questions he raises here are valid, but the results are uneven, since problems are imperfectly understood. For example, in discussing the «Relationship of the Lexicon to the Demosthenic Text», Kazazis notes the lack of a comprehensive study of the mss of Demosthenes and an accurate edition. Accordingly *Phil. Lex.* is tentatively related to the mss *FAY* as opposed to *S*. In this connection, the fact that only *F* and *Y* preserve orr. 1-11 in the same order as *Phil. Lex.* may point to a closer connection with *FY* than *A*. In this section he ought to have considered D. Irmer, *Zur Genealogie der juengeren Demostheneshandschriften, Untersuchungen an den Reden 8 und 9*, Hamburg 1972 and the reviews of Luciano Canfora (*Maia* 25, 1973) and Nigel Wilson (*Classical Review* 24, 1973).

In the next section, «Relationship of the Lexicon to the Demosthenic Scholia» (*schol. D*), Kazazis claims to «prove beyond doubt the dependency of this Lexicon on the ancient scholia» (p. 29f.). This is a point which is discussed with reference

to individual mss cited by Dindorf (*Phil. Lex.* was completed before my Teubner edition could be of use) and the evidence for his conclusion is mustered in full in an appendix «Parallel Glossae and Scholia» (p. 97-116). The following facts make it difficult for me to accept this conclusion: (1) a substantial number of parallels are doubtful (2) in other cases a common source between *Phil. Lex.* and schol. D is indeed possible.

To return to the first point, I fail to see how the following instances (quoted from p. 97-110) can be considered parallels, except for sharing common lemmata¹:

65 ὑποστείλασθαι] φοβηθῆναι cf. schol. D. 4.51 ὑποστειλάμενος] ὑποκρυψάμενος

71 παραστήσεται] καταδουλώσεται cf. schol. D. τὸ δὲ παραστήσεται, χειρώσεται

97 ἐκλαλεῖ] κηρύττει cf. schol. D. ἐγκαλεῖ] ἀντι τοῦ ἀπειλεῖ

120 καιροῦ] ἀκαιρίας cf. schol. D. καιροῦ] ἀντι τοῦ ἀτυχίας

167 περίεστιν] ὑπόλοιπόν ἐστιν cf. schol. D. περίεστι] ἐκ περιουσίας ἐστι

216 οὔ τοι σωφρόνων] οὐδαμῶς φρονίμων cf. schol. D. συνετῶν

As I mentioned above, it is even more difficult to accept derivation of *Phil. Lex.* from schol. D when one can point to lexical parallels in instances such as the following:

24 ἐπιεικῶς] μετρίως, τρόπον τινὰ πάνυ. The gloss πάνυ appears at 1, 4, 27a and in Hes. ε 4756, E.M. 359,35 and Z. s.v.

69 ὀκνῶ] φοβοῦμαι. For the same gloss, see 1, 18, 120. Bk. 285, 5, S. o 116, E.M. 620, 48.

94 ἀλλ' ὦ τᾶν] ἀλλ' ὦ σύ, ὦ ἐταῖρε. See 1, 26, 175b. Hes. τ 115a, Ba. 381, 23, S. τ 67, Ph. s.v. τᾶν, Et. Gud. s.v. ὦ τᾶν, E.M. 825,11, Z. s.v., schol. Pl. Ap. 25c, schol. Luc. 91, 18.

Other examples of the same phenomenon include the following cases, where references are to be found in the apparatus parallelorum of schol. D: 113, cf. 18, 147, 263; 139, cf. 2, 16, 113ab; 224, cf. 19, 14, 54; 190 ad fin., cf. 18, 80, 145. 107, 186; 362 cf. 5, 18, 33. 19, 21, 76b; 423, cf. 19, 287, 501; 477, cf. 8, 57, 73ab; 490, 176, 516, cf. 24, 5, 19; 514, cf. 9, 20, 27ab. 18, 11, 38; 535, cf. 9, 42, 45; 538, cf. 9, 48, 33; 545, cf. 9, 51, 56; 635, cf. 11, 2, 8a².

In spite of reservations such as these, I must add that I have found enlightening parallels between *Phil. Lex.* and brief scholia on Demosthenic orations edited by Morel in his edition of 1570 (P). In a recent note (Palaeologian Scholia

1. In the following cases, derivation from the text of the scholia is also open to question: 16, 42, 78, 79, 85, 93, 151, 179, 191, 197, 222, 229, 242, 244, 245, 249, 266, 270, 275, 282, 293, 296, 309, 355, 371.

2. One should also note that even Kazazis acknowledges the likelihood of other sources, «I suspect that the compiler of this lexicon had reason to use other lexica, such as Bekker's *Λέξεις Ῥητορικαί*» (p. 47).

on the Orations of Demosthenes, *Classica et Mediaevalia* 36, 1985, 257-259), I conclude that P scholia date to the Palaeologian period, since they are found only in mss of the fourteenth century or later and since a scholium often contains a gloss or exegesis, which lacks any apparent indication of antedating the fourteenth century. In his introduction Kazazis presents the case for a pre-Palaeologian date by citing parallels between the style of P scholia and both *Phil. Lex.* and «scholia minora» on Homer (see Albert Henrichs in *ZPE* 7, 1971, 97ff., 229ff; 12, 1973, 17ff., 105ff.). In addition to the parallels between *Phil. Lex.* and P scholia cited by Kazazis (appendix numbers 34, 62, 163, 168, 195, 446, 494, 506, 648), I can add the following parallels to P scholia: 10 = 299, 21 Dindorf; 34 = 317, 21; 75 = 320, 29; 214 = 263, 24; 289 = 271, 14. Still these do not prove conclusively that P scholia antedate the Palaeologian era, since earlier material could well have been collected or glosses may have been independently arrived at in this period of intellectual activity³. Nonetheless, barring conclusive proof to the contrary, P scholia probably ought to be edited anew.

The section «Typology of the Lexicon» provides a description of the compilation of about 95% of the glosses, which deal with «linguistic difficulties», frequently using a paraphrastic method, in which «the compiler paraphrases Demosthenes using Demosthenic vocabulary» (p. 37). Consider, for example:

387 ἀναιρεῖ] ἀπολύει. D 6, 15 ἀναιρεῖ, οὗς δ' ἀπόλεσεν.

110 κενήν] ματαίαν. D 2, 12 μάταιόν τι φαίνεται καὶ κενόν.

Here Kazazis has doubtless provided another possible source for *Phil. Lex.* other than Demosthenic scholia.

In the next section Kazazis analyzes glosses according to etymological explication («a standard feature of the lexicographical tradition in late antiquity and in the medieval period» p. 42): cases where a simple verb or noun is glossed by a compound verb or noun or vice versa, varying compounds of prepositions, roots etc. This detailed analysis leads to the conclusion that *Phil. Lex.* «could have served as a basic textbook for a reliable instructor in Greek grammar and composition in schools.» (p. 46). In other words, the purpose of this lexicon was to provide «λέξεις for contemporary ῥήτορες» (p. 48).

On the date of *Phil. Lex.* Kazazis establishes as terminus antequem 800 A.D. for a pre-archetype written in maiuscule, whence an archetype written in minuscule derived. A terminus post quem between the fourth to the fifth centuries A.D. (or fourth to seventh centuries, p. 55) is determined on the basis of vocabulary.

In sum, Dr. Kazazis has produced an edition noteworthy not only for the accuracy with which he has carried out the mechanical tasks of editing (misprints

3. Kazazis provides ample evidence to make this plausible in his discussion of rhetorical schools in the ancient and Byzantine period; see p. 36ff. and 46-49.

are few and the apparatus is full and clear), but also for the thoroughness with which he deals with the place of *Phil. Lex.* in the tradition of Greek lexicography.

New York University

MERVIN R. DILTS

Aristophanis Byzantii Fragmenta post *A. N a u c k* collegit, testimoniis ornavit, brevi commentario instruxit *W. J. S l a t e r*, de Gruyter, Berlin / New York 1986 (SGLG 6), σ. XXX + 246*.

Οι γνώσεις μας για την Αλεξανδρινή φιλολογία, παρά τις προόδους που σημειώθηκαν στα τελευταία εκατό χρόνια, δεν είναι ακόμη αυτή που θα ευχόμαστε. Γι' αυτό κάθε συμβολή για τον εμπλουτισμό των γνώσεών μας, και ιδιαίτερα όσον αφορά τη μεθοδολογία των αλεξανδρινών λογίων, είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη. Ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους της Αλεξανδρινής φιλολογίας είναι ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος (π. 257-π. 180 π.Χ.)¹, διευθυντής από το 195 της Βιβλιοθήκης της Αλεξανδρείας, κριτικός, εκδότης και γραμματικός με ευρύτατη συμμετοχή και στη λεξικογραφία. Σ' αυτόν αποδίδεται ένας σημαντικός αριθμός σοβαρών κριτικών εκδόσεων, όπως του Ομήρου, του Ησιόδου, διαφόρων γραμματικών, των λυρικών —ιδιαίτερα του Αλκαίου και του Πινδάρου— και ίσως του Πλάτωνα². Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή του στη βελτίωση της τεχνικής των εκδόσεων. Έτσι, φαίνεται ότι γενίκευσε τη σποραδική χρήση του τονισμού στα κείμενα, επέβαλε τη διάταξη των λυρικών κειμένων σύμφωνα με τα μετρικά κώλα, ενώ ως τότε εκδίδονταν ως πεζά, και καθιέρωσε το ανεπτυγμένο σύστημα κριτικών σημείων, όπως ο *ὄβελός*, ο *ἀστερίσκος*, η *διπλή* και άλλα σύμβολα³ για να εκφράσει ως εκδότης τις απόψεις του πάνω σε αβέβαια χωρία των εκδιδομένων κειμένων. Ιδιαίτερα θεμελιακό μπορεί να χαρακτηριστεί το έργο του για τους λυρικούς ποιητές με την ανάπτυξη της σχετικής ορολογίας, την ταξινόμηση των ποιημάτων σύμφωνα με τους διαφόρους τύπους και την ανάλυση των μέτρων τους. Τέλος, για ένα μεγάλο αριθμό δραμάτων των οποίων ετοίμασε κριτική έκδοση έγραψε και τις γνωστές 'υποθέσεις' που δίνουν πληροφορίες για την πρώτη παράσταση, τους συντελεστές της,

* Ευχαριστώ τον συνάδελφο κ. Κ. Τσαντσάνογλου που είχε την καλοσύνη να διαβάσει το κείμενο και να συζητήσει μαζί μου μερικά σημεία του.

1. Για τον Αριστοφάνη βλ. Cohn, *RE* 11,1 (1895) 994-1005· R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship* 1, Oxford 1968, 171 κ.ε.

2. Βλ. H. Alline, *Aristophane de Byzance et son édition critique de Platon*, *REA* 17 (1915) 85-97.

3. Βλ. Pfeiffer, *ὁ.π.*, 178· E. Turner, *Greek Papyri*, Oxford 1968, 114-118, 184· του ίδιου, *Greek manuscripts of the ancient World*, Oxford 1971, 17.

όπως επίσης και σύντομες κρίσεις για την υπόθεση και τον τρόπο που τη χειρίστηκε ο ποιητής.

Ως τώρα είχαμε για τον Αριστοφάνη τη συλλογή των αποσπασμάτων του από τον Aug. Nauck, *Aristophanis Byzantii Grammatici Alexandrini Fragmenta*, Halis 1848· την έκδοση αυτήν προτίθεται να αντικαταστήσει η έκδοση του Slater. Ωστόσο τα δύο βιβλία δεν ταυτίζονται απόλυτα ως προς την ύλη. Η καινούργια έκδοση δεν περιέχει τις υποθέσεις των δραμάτων που αποδίδονται στον Αριστοφάνη και δεν δίνει μίαν περιεκτική αξιολόγηση των πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν, μερικές από τις οποίες μάλιστα είναι νέες. Παραλείπονται επίσης γλώσσες που συμπεριέλαβε στη συλλογή του ο Nauck π.χ. από τον Ευστάθιο (σ. XIV), ενώ αντίθετα γλώσσες που αναφέρονται σε άλλες πηγές και συμπεριλήφθηκαν εδώ δεν είναι βέβαιο ότι ανήκουν όλες στον Αριστοφάνη (πρβ. σ. XVII). Χαρακτηριστικό του βιβλίου είναι και το γεγονός ότι το κριτικό υπόμνημα των γλωσσών όπως και τα Testimonia είναι στα Λατινικά, ενώ ο λοιπός υπομνηματισμός είναι στα Αγγλικά.

Η έκδοση, εκτός από την Εισαγωγή (IX-XI), όπου αναφέρεται και η βοήθεια που έλαβε ο συγγρ. από τους Erbse, van der Valk, Alpers, Kassel, Kleinlogel⁴ κ.ά., περιλαμβάνει: Πηγές και χειρόγραφο παράδοση⁵ (XII-XVIII), *Librorum compendia* (XIX-XXIX), *Fragmenta* (σ. 1-174): σύνολο 439 αποσπάσματα από τα οποία τα αριθμημένα 415-426 χαρακτηρίζονται ως αμφίβολα και τα 427-439 ως νόθα. Πριν από τα καθαυτό αποσπάσματα δίδονται 17 μαρτυρίες για τη ζωή και το έργο του Αριστοφάνη, τμήμα που αντιστοιχεί με το πρώτο κεφάλαιο του Nauck. Η κατανομή των αποσπασμάτων κατά κεφάλαια λίγο-πολύ ακολουθεί εκείνη του προηγούμενου εκδότη. Στο «Παράρτημα» με την ονομασία *Recensio Homerica* (σ. 175-203) δίνεται ένας κατάλογος χωριών στα οποία μνημονεύεται η συμβολή του Αριστοφάνη στην κριτική του ομηρικού κειμένου, ενώ στο Summary (σ. 205-210) έχουμε μια σύντομη συζήτηση του υλικού που σχετίζεται με τον Όμηρο. Ο συγγρ. δεν εναντιώνεται στην επικρατούσα άποψη ότι ο Αριστοφάνης έκανε έκδοση του Ομήρου εφοδιασμένη με σύμβολα στα περιθώρια, αλλά θεωρεί εξίσου ελκυστική την άποψη ότι ο αλεξανδρινός λόγιος έκανε μια 'διόρθωση' που αποτελείτο από 'lemmata, assignation of sigla, with brief explanations and variants'.

Σχετικά τώρα με τη φύση των ομηρικών λημμάτων, τουλάχιστο 34 απ' αυτά περιέχουν εξηγητικές παρατηρήσεις και κατά την άποψη του Slater δεν δείχνουν ότι ο Αριστοφάνης ασχολήθηκε ειδικά με τον Όμηρο στα συγγράμματά

4. Ο τελευταίος αναθεώρησε όλο το κείμενο του Slater προσθέτοντας κι άλλες αναφορές στον δημοσιευμένο πρώτο τόμο του Λεξικού του Φωτίου.

5. Τα χφφ της άμεσης παράδοσης είναι τρία: M = Paris. suppl. gr. 1164 (14ου αι.), L = Laur. 80, 13 (14ου αι.), P = Paris. gr. 1630 (14ου αι.). Η έμμεση παράδοση βασίζεται σε εννέα πηγές: 1. Ευστάθιος, 2. Έρωτιανός, 3. Μιχαήλ Ίταλικός, 4. Άρέθας, 5. Άντιαπτικιστής (Bekker *An.* 1,77-116), 6. Πολυδεύκης, 7. Άλεξίων, 8. Άγιος Διονύσιος, 9. Αίλιανός, ενώ η γλώσσα άτης είναι παρμένη από τα σχόλια του Θεοκρίτου.

του. Ο συγгр. δηλαδή είναι της άποψης ότι ο Αριστοφάνης έκανε χρήση του συστήματος της λεγομένης marginal notation ('σημειογραφίας στην ώρα') μάλλον σ' ένα υπόμνημα παρά σε μια έκδοση του Ομήρου. Τα διορθωτικά αυτά σημειώματα του Αριστοφάνη έπαψαν να ενδιαφέρουν τους κριτικούς ύστερα από το έργο του Αρίσταρχου. Πολλές από τις διάφορες γραφές (variae lectiones) του Αριστοφάνη είναι προφανώς απόπειρες λύσης κάποιου προβλήματος του κειμένου. Πολλές, ακόμη, από τις επιμέρους απόψεις του αλεξανδρινού λόγιου χάθηκαν γιατί συνέπιπταν φαίνεται —ιδιαίτερα στις αθετήσεις— με τις απόψεις του μαθητή του Αρίσταρχου. Ένα μεγάλο μέρος της επιλογής των προβλημάτων που πραγματεύεται από το ομηρικό κείμενο συνδέεται με τη λύση γνωστών ζητημάτων που συζητιόνταν στα συμπόσια⁶. Τέλος, οι λιγοστές μαρτυρίες για τις απόψεις του πάνω σ' ένα ζήτημα είναι κάποτε αντιφατικές. Η έκδοση τελειώνει με τέσσερις πίνακες (indices): 1. Loci ubi Eustathius Aristophanea citat. 2. Glossae pristino ordine enumeratae. 3. Index scriptorum praeter Homerum ab Aristophane laudatorum. 4. Index glossarum et verborum maioris momenti.

Γενικά είναι μια εύχρηστη έκδοση και δεν θα είχε κανείς να παρατηρήσει σοβαρές ελλείψεις⁷ με την εξαίρεση της ορθογράφησης —κυρίως του τονισμού— των ελληνικών λέξεων. Από έναν αντιπρόσωπο μιας τέτοιας σειράς θα περίμενε κανείς πολύ μεγαλύτερη ακρίβεια. Μεθοδολογικά παρατήρησα μια μικρή ασυνέπεια: ενώ δηλ. ο συγгр. κατά κανόνα προτιμά τη γραφή της χειρόγραφης παράδοσης βάζοντας τον κατά την κρίση του ορθά διορθωμένο τύπο σε παρένθεση, μερικές φορές, αντίθετα, βάζει στο κείμενο τον διορθωμένο τύπο και σε παρένθεση τον τύπο όπως παραδίδεται: π.χ. 129 M: ... και *ἵπποπόλοι* (Mill.: -πόλοι M): 142 M: *οἱ δὲ τρέφοντες, ὄνοφορβοὶ* (-αι M: corr. Mill.): 146 M: *οἱ δὲ καταμόνας σωματιοῦντες* (σωματιοῦντες M: Miller) κτλ.

Ακολουθούνει δείγματοληπτικά ειδικότερες παρατηρήσεις δευτερεύουσας σημασίας: Στο λ. 9 ο ορθός τονισμός πρέπει να είναι *ἐπικοκκάστρια* πρβ. και *Glotta* 36 (1957) 177: στο 10 η ορθή παραπομπή είναι BA 277: στο λ. 16 A-D *βλακεύεσθαι* κτε. σημειώνεται σχετικά με το παράθεμα από τον Ευστάθιο 1405, 35 *Ξενοφῶν δὲ βλακεύεσθαι* (non exstat) *ἔφη τὸ νοθρεύεσθαι*, και το ίδιο επαναλαμβάνεται στη σημείωση. Καλό θα ήταν, ωστόσο, να δηλωθεῖ ότι ο Ξενοφών, *Ανάβ.* 2.3.11, 5.8.15 χρησιμοποιεῖ τον ενεργητικό τύπο *βλακεύειν*: στο λ. 22 εκπλήσσει για το απόσπασμα του Εύπολη (απ. 315 K = PCG 5, 341) το *μη τρηχὺς ἴσθι* (sic). Το sic που θα πρέπει να αναφέρεται στον ιωνικό τύπο *τρηχὺς* έπρεπε να ακολουθεῖ τη λέξη. Πρβ. και PCG, αυτ. 'cum τρηχὺς Ionem hominem

6. Για το θέμα αυτό βλ. εκτενέστερα W. J. Slater, Aristophanes of Byzantium and Problem-Solving in the Museum, *CQ* n.s. 32 (1982) 336-349 και τον έλεγχο των απόψεων του Slater από τους D. L. Blank · A. R. Dyck, Aristophanes of Byzantium and Problem-Solving in the Museum: Notes on a recent Reassessment *ZPE* 56 (1984) 17-24.

7. Όπως είναι ευνόητο στο καθαρά λεξικογραφικό μέρος του βιβλίου δεν μπορεί να υπάρξει απόλυτη συμφωνία για τη μορφή πολλών γλωσσών.

prodat': λ. 122 Ευστ. 1649,9 ...δοκεῖ, φησί, τὴν τῶν ὄλων βοσκημάτων κτήσιν πρόβασιν καλεῖν, ἡ θεραπεία πρέπει να εἶναι: <καί> τὴν τῶν ἄλλων βοσκημάτων κτήσιν ἀπὸ το χωρίου του Ευστ. 877,55 και του Μ: λ. 160 νέα (αντί νέαι): λ. 199... καλοῦνται δὲ καὶ τῶν ὑδῶν μονιαί τινες (l. μονιοί), ἴσως το ὀρθόν εἶναι μονία: λ. 367 να προτιμηθεῖ ο τονισμός σπερμολόγα ὅπως και στον Indicem, αντί του σπερμολόγα: λ 375 θεαιδέστατος (= ;). Ο Bekker an. 263,31 θεαιδέστατον θεοῦ ιδέαν ἔχων, ὅπου εἴτε ἔχον ἢ ἔχον<τα>, ἀλλά διορθώθηκε ἀπὸ τον Sylburg σε θεαιδέστατον⁸ και ἡ διόρθωση φαίνεται πειστική, πρβ. Erbse, *Attiz. Lexika* A θ 6. Ο Index ἔχει μερικές μικρές ανακρίβειες: ἀντί 'εἰλώτης *336' καλύτερα 'εἴλωτος *336': ἀντί 'λίνος, -ου *340 D' καλύτερα 'λίνος 340 D': ἀντί 'συνζεύγνυμι 57' καλύτερα 'συζεύγνυμι 57'.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

N. KONOMHS

A. M. Τρομάρα, *Κάτουλλος, ἕνας ποιητής για ὅλες τις εποχές*. Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 286.

Απὸ τον πρόλογο του έργου πληροφορούμαστε: «συνδυάζοντας την επιστημονική έρευνα με τον ποιητικό μου ζήλο συστηματοποίησα τη μεταφραστική αναδημιουργία... για να γίνω εγώ ο πάπυρος... που θα κάνω την ποίησή του [= Κάτουλλου] γνωστή στο ευρύτερο κοινό της χώρας μας» (σ. 9). Για το λατινικό κείμενο ο συγγρ. οὔτε λίγο οὔτε πολύ ισχυρίζεται ὅτι «εἶναι ὡστόσο καρπὸς συγκριτικής (sic) μελέτης και κριτικής επεξεργασίας που βασίστηκε σε ὅλες σχεδόν τις μέχρι σήμερα κριτικές και σχολιασμένες εκδόσεις καθώς και σε πληθώρα άρθρων κριτικής και ερμηνείας του κειμένου» (σ. 10). Ακόμη ὅτι πολύτιμη βοήθεια στον τομέα της ποιητικής φόρμας της μετάφρασης πρόσφερε ο καθηγ. Ν. Χουρμουζιάδης, «σημαντικές βελτιώσεις της μετάφρασης οφείλονται στη λογοτεχνική ευαισθησία και την ιδιάζουσα ευθυκρίσια» του καθηγ. Ν. Πετρόχειλου και τέλος «αρκετές βελτιώσεις και συμπληρώματα στα σχόλια και τους πίνακες» οφείλονται «στις αυστηρά φιλολογικές παρατηρήσεις» του καθηγ. Αν. Μέγα.

Εἶχα πρόσφατα την ευκαιρία να υποβάλω στο Τμήμα Φιλολογίας του Α.Π.Θ. πρόχειρο εισηγητικό σημείωμα μιας σελίδας για το έργο αυτό. Μερικά σημεία του θεωρώ χρήσιμο να συμπεριλάβω και στη βιβλιοκρισία αυτή. Εκεί, αναφερόμενος στην Εισαγωγή (σ. 13-39) σημείωνα ὅτι εἶναι έργο χωρίς αξιώσεις πρωτοτυπίας. Σε γραπτό σημείωμα, με το οποίο ο συγγρ. απάντησε στις παρατηρήσεις εκείνες, ισχυρίστηκε ὅτι ἡ Εισαγωγή «διαθέτει πληρότητα» και

8. Μαρτυρείται μόνο ἀπὸ τον Αντιφ. σοφ. Β 48 (II 375,11 D.-K.) θεαιδέστατον θηρίον (ἄνθρωπος).

αξίωνε ότι σ' αυτή κάνει «αποτίμηση της αξίας του έργου του Κάτουλλου για τον σύγχρονο άνθρωπο». Η Εισαγωγή αυτή, εκτός από το γεγονός ότι είναι στο μεγαλύτερο μέρος της δάνειο, επιστημονικά είναι πολύ χαμηλού επιπέδου, απαράδεκτου για ακαδημαϊκό μελετητή. Στη σ. 36 ο συγγρ. εξηγεί, όπως πιστεύει, το ενδιαφέρον των σύγχρονων για τον ποιητή:

«Οι απαντήσεις νομίζω πως απλοποιούνται, αν έστω για λίγο παραλληλίσουμε τους δυο κόσμους, τον αρχαίο και το σύγχρονο. Μήπως και τότε δεν υπήρχαν δικτατορίες, πολιτικά και κομματικά μονοπώλια, διεφθαρμένοι πολιτικοί, περιτριγυρισμένοι από κόλακες και ομοτράπεζους αλήτες; Μήπως και τότε δεν υπήρχαν πλούσιοι και φτωχοί, λαός και άρχοντες; 'Η τάχα έλειπαν οι ψευδοδιανοούμενοι, οι άπιστοι φίλοι και οι πόρνες; Ο έρωτας κι ο θάνατος συνόδευσαν πάντα το ανθρώπινο γένος».

Ακόμη: «Πενήντα τέσσερα χρόνια πριν από τη γέννηση του Χριστού η Ιταλία έχανε ένα μεγάλο ποιητή... αφήνοντας [= ο Κάτ.], ευτυχώς λιγοστά ποιήματα, για να σημαδεύουν αιώνες ολόκληρη την μετέπειτα ευρωπαϊκή λογοτεχνία της λυρικής ποίησης» (21): «Η Λεσβία χρησιμοποιεί τώρα το στόμα της για ερωτικές απολαύσεις και μάλιστα στα σοκάκια ή απολεπίζει τα αντρικά όργανα με τα χέρια της;» (21): «ο Κάτουλλος και οι φίλοι του Κάλβος και Κίννας αποτελούν τα σύμβολα της ανανεωτικής κίνησης, που εφαρμόζοντας αυστηρά τους κανόνες της ελληνικής κριτικής (ακρίβεια φόρμας και μέτρου, ύφος ραφιναρισμένο, σχολαστικότητα και 'σκοταδισμός' (sic...))» (34), όπου διερωτάται κανείς γι' αυτή τη 'σχολαστικότητα' ώσπου λίγο παρακάτω πέφτει απάνω στον όρο *docti* για να αντιληφθεί ότι σχολαστικότητα σημαίνει λογιότητα, ενώ ο 'σκοταδισμός' με τον οποίο φορτώνονται οι νεότεροι ξεδιαλύνεται στην επόμενη σελίδα (35): «Σε σχέση τώρα με τους αλεξανδρινούς ποιητές δεν έχει, παρά μόνον σπάνια, τίποτα από τη σχολαστικότητα και τη σκοτεινότητά τους» από εδώ φαίνεται ότι ο 'σκοταδισμός' στη σ. 34 μεταφράζει την αγγλική λέξη *obscurity* (= ασάφεια)! Πρβ. και σ. 30: «Η σκοτεινότητα, η αλληγορία και ο υπαινιγμός της αλεξανδρινής ποίησης γίνονται και δικά τους [= των νεοτέρων] χαρακτηριστικά».

Κατά τα άλλα το χαμηλό επίπεδο γνώσης, κρίσης και σκέψης συναγωνίζονται κάθε είδους αδυναμίες, από τα ορθογραφικά λάθη και τους αδόκιμους τύπους ή εκφράσεις ως τα πραγματικά λάθη. Ενδεικτικά: ρωμαίοι και έλληνες, ποικίλουν και αδυνατίζουν: «μια γυναίκα πανέμορφη και έμπειρη, αλλά κακής ποιότητας» (16)· κακολογίζοντας (18)· «Φαίνεται ότι ο Κάτουλλος έχει υπόψη του την ετρουσική καταγωγή της περιοχής» (22)· «Ένα στοιχείο που κάνει σχεδόν αδύνατη την ύπαρξη μιας τέτοιας ποιητικής συλλογής (2.300-2.400 στίχοι) σε έναν και μόνον τόμο (δηλ. σε έναν πάπυρο - roll form²) είναι» (27). Λάθη: «Γνωρίζουμε επίσης ότι στην αρχαιότητα ήταν κοινή η αντίληψη ότι οι Ετρούσκοι είχαν έλθει από τη Λυδία» (22). Μα ο Διον. Αλικαρνασσεάς, *Ρωμ. Αρχ.* 1,

1. Ο συγγρ. γνωρίζει πολύ λίγα Αγγλικά και καθώς το βιβλίο στηρίζεται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, κυρίως σε αγγλική βιβλιογραφία είναι φυσικό να περιπίπτει σε σοβαρά μεταφραστικά λάθη.

2. Θέλει να πει σε έναν και μόνο παπυρικό κύλινδρο. Λίγο παρακάτω «αποτελούσε και έναν ξεχωριστό πάπυρο» εννοεί πάλι ξεχωριστό κύλινδρο. — Ο συγγρ., για λόγους που ο ίδιος γνωρίζει, αρέσκεται σε παρόμοιες ξενόγλωσσες εκφράσεις, π.χ. *attack-poetry* (σ. 30), *passer-poems* (217-218), *basia-poems* (219).

15-30 τους θέλει αυτόχθονες! Στη σ. 24 το ορθό είναι: Vatic. Ottobonianus lat. 1829 (όχι 1289)· στη σ. 24 το πλήρες παράθεμα από τον Rather είναι: «Catullum numquam antea lectum... lego» και στη σ. 29 το παράθεμα είναι: ... est nonamque editam. Τέλος ο ισχυρισμός ότι ο Κάτουλλος «έδωσε τις τεχνικές βάσεις στην κλασική και μεσαιωνική λατινική λυρική ποίηση» είναι χονδροειδής παραποίηση της πραγματικότητας.

Γενική κρίση για την Εισαγωγή: λίθοι και κέραμοι ατάκτως ερριμμένα με σημαντικά κενά, ιδιαίτερα στη χειρόγραφη παράδοση του έργου του ποιητή. Πλήρης αποτυχία του συγγρ. να εξηγήσει γιατί ο Κάτουλλος είναι ένας μεγάλος λυρικός ποιητής.

Περνώ τώρα κάπως πρωθύστερα στα Σχόλια (σ. 217-73), για τα οποία στη γραπτή του απάντηση ο συγγρ. ισχυρίζεται ότι αποτελούν «βασικό βοήθημα για τον πρωτομυούμενο στην ποίηση του Κάτουλλου, δίνοντάς του συγχρόνως όλα τα εφόδια για παραπέρα μελέτη και έρευνα». Στο σημείωμά μου τα είχα χαρακτηρίσει «υποτυπώδη» κι ότι «λόγω της συντομίας τους καμιά φορά μπορεί να είναι παραπλανητικά». Εδώ μπορώ να προσθέσω ότι τα σχόλια αυτά στο μεγαλύτερό τους μέρος είναι δάνεια που κατά τη συνήθεια του συγγρ. δεν αναγνωρίζονται στους συγγραφείς τους. Συνήθως είναι αντιγραφή από ξένα υπομνήματα με κάποια προσαρμογή· ο Fordyce είναι κατά κανόνα η πηγή, συχνά παρεξηγημένη, κάποτε κάτι παίρνεται και από τον Quinn, ενώ από τον Kroll ξεσηκώνεται κανένα ελληνικό παράθεμα.

Από τα πολλά δείγματα που μπορώ να προσαγάγω θα περιοριστώ για λόγους χώρου μόνο σε λιγιστά:

1. π. 7, στ. 6: «Βάττος ονομαζόταν ο μυθικός ιδρυτής και πρώτος Βασιλιάς της Κυρήνης: μετά το θάνατό του λατρεύτηκε σαν ήρωας και ο τάφος του βρισκόταν στο κέντρο της πόλης». Ο Fordyce, σ. 109: Battus was the legendary founder and first king of Cyrene (Herod. iv. 150-5): after his death he was worshipped as a hero and his tomb stood (Pind. *Pyth.* 5.125) in the centre of his city.

Στο ίδιο σχόλιο ο συγγρ. διατείνεται ότι «... και ο ίδιος ο πατέρας του [= Καλλιμάχου] ονομαζόταν Βάττος». Αυτό δεν είναι ακριβές, βλ. *The Cambridge History of Greek Literature*, 1, 815.

2. π. 10, στ. 13: «αναφορά στο Γάιο Μέμμιο, πραιτόρα του 58 π.Χ., που ένα χρόνο αργότερα στάλθηκε ως κυβερνήτης στη Βιθυνία. Θεωρείται μέλος της σχολής των νεωτεριστών³ και συγγραφέας ερωτικών ποιημάτων. Στην πολιτική σταδιοδρομία του, με την αλλαγή στρατοπέδου που έκαμε στη διαμάχη Καίσαρα-Πομπηίου και την καταδίκη του για ανάμειξη στο εκλογικό σκάνδαλο του 54 π.Χ., δεν κατάφερε να φτάσει στην υπατεία παρά μόνο να γίνει ταμίας του Πομπηίου». Ο Fordyce, σ. 119: C. Memmius, who was praetor in 58 B.C. and thereafter, probably in 57, went to Bithynia as governor, was a figure of some note in the literary world of his day whose sympathies were with the Alexandrian school. Ovid mentions him... as a

3. Οι ποιητές της ομάδας αυτής όπως είναι γνωστό αποκαλούνται οι νεότεροι, Κκ. *Att.* 7.2.1 ή novi poetae (*Orat.* 161). Αργότερα χρησιμοποιήθηκε και ο όρος neoterici, ποτέ όμως ο όρος νεωτεριστές που χρησιμοποιείται από τον συγγρ.

writer of amatory verse (*Tr.* ii 433) and he appears in the company of the *neoterici* in Gell. xix. 9.7 ... the interest of Epicureanism which led Lucretius to dedicate the *De Rerum Natura* to him... in politics he transferred his allegiance from Pompey, whose quaestor he had been, to Caesar (Suet. *Jul.* 73) but was denied the consulship, which he hoped thus to gain, by a conviction for *ambitus* in the wholesale scandal of the elections of 54 (Cic. *Q.F.* 3.2.3, 8.3). Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο συγγρ. αντλεί το σχόλιό του αποκλειστικά από τον Fordyce· ωστόσο απογομνώνει το υλικό από τις πηγές και μπερδεύει τα πράγματα βάζοντας στο τέλος το 'παρά μόνον να γίνει ταμίας του Πομπηίου' γεγονός που συνέβη πριν από την αλλαγή στρατοπέδου και δεν είχε καμιά απολύτως σχέση με την υπατεία.

3. π. 62, σ. 250: «... είναι καθαρά προϊόν της ποιητικής φαντασίας... Θυμίζει έντονα ελληνικά μοτίβα και πρότυπα, και εδώ, αντίθετα από το π. 61, κυριαρχεί το ελληνικό στοιχείο». Ο Fordyce, σ. 254: This marriage-poem, unlike poem 61, has no reference to a particular occasion; it is not even tied to a particular locality. It is a fanciful composite picture in which Greek and Roman motifs are combined.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω το γεγονός ότι το ποίημα δεν γράφτηκε για μια συγκεκριμένη περίπτωση γάμου ο συγγρ. το εκλαμβάνει ότι σημαίνει «καθαρά προϊόν της ποιητικής φαντασίας». Τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι κι ο Fordyce συνεχίζει: The poem owes much to Greek poetry: the careful symmetry, the calculated repetitions and the formal use of the refrain show how much Catullus has learned from it [= ένα απόσπασμα της Σαπφώς]. But the spirit of the poem is original and the humour and vivacity are his own.

4. π. 62, στ. 3: «Η νύφη δεν παρευρισκόταν στο «τραπέζι» με τους καλεσμένους, αλλά έβγαινε από το θάλαμο της μόνον όταν ήταν έτοιμη για την «προσαγωγή». Ο Fordyce, σ. 254: But the bride is not present at the feast with the wedding-party... she comes to join them later... as she joined the procession at a Roman wedding for the *deductio* to her new home.

Για τα πραγματικά περιστατικά της σκηνής αυτής βλ. Ed. Fraenkel, *JRS* 45 (1955) 6 κ.ε. Το άρθρο αυτό του Fraenkel στο οποίο βασίζεται η εισαγωγή του Fordyce δεν το έλαβε υπόψη του ο συγγρ.

5. π. 64, στ. 228 *incola Itoni*: «η θεά Αθηνά. Η Ιτωνία ήταν πόλη της Φθιώτιδας ή της Βοιωτίας με φημισμένο ναό και λατρεία της Αθηνάς». Ο Fordyce, σ. 304-5: *incola Itoni*: Athena; Itonus (or Iton, Hom. *Il.* ii. 696) was a town in Phthiotis (Paus. i. 13.2) — or in Boeotia (Paus. ix. 34.1) — with a famous sanctuary of Athena. Όπως βλέπουμε ο συγγρ. δεν μπορεί να αντιγράψει σωστά: ενώ ο Fordyce ορθά λέει ότι το όνομα της πόλης είναι "Ιτωνος ή "Ιτων, ο Έλληνας φιλόλογος μας δίδει ως όνομα της πόλης το επίθετο της θεάς! Επαναλαμβάνει το ίδιο λάθος στο π. 64.228 όπου *incola Itoni* μεταφράζεται ανυποψίαστα της Ιτωνίας ο κάτοικος.

Εδώ σταματώ τη δειγματοληψία από τα σχόλια: όσοι επιθυμούν κι άλλα δείγματα ας κοιτάξουν τα εισαγωγικά στο π. 34 όπου όλα έχουν αντιγραφεί από τον Fordyce, σ. 171⁴: τα σχόλια στο π. 36: ολόκληρο το 38:84 (με παρεξήγηση): τα εισαγωγικά και σχόλια του 64 κ.ά.

Η μετάφραση: σύμφωνα με το συγγρ. είναι ποιητική, ακολουθεί όμως 'όσο πιο πιστά γίνεται το πρωτότυπο'. Αυτό είναι πολύ σχετικό γιατί τα Λατινικά του αποδεικνύονται ανεπαρκή κι η λογοτεχνική του ευαισθησία πολύ κατώτερη

4. Ο Fordyce αναφέρεται στη θεά Iithyia που ο συγγρ. μεταγράφει Ειλίθια. Το όνομα Ειλίθια παρουσιάζει βέβαια μεγάλη ορθογραφική αστάθεια αλλά κατά κακή τύχη του συγγρ. ο τύπος Ειλίθια δεν απαντά, κι αποκαλύπτεται έτσι η σχέση του συγγρ. με την ορθογράφηση ελληνικών λέξεων.

απ' ό,τι φαντάζεται ο ίδιος. Επειδή παραδόξως δεν έχει κατανοήσει τις ποιητικές αρχές των νεωτερικών και δεν έχει προβληματιστεί για τις σκατολογικές και τις αθυρόστομες σεξουαλικές φωνές του ποιητή, συχνά τα σχετικά ποιήματα αποδίδονται με απλές χυδαιολογίες. Η αντίρρησή μου στην πρακτική αυτή είναι ότι στα αυτιά των συγχρόνων αποδεκτών της ποίησης του Κάτουλλου τα ποιήματα αυτά με κανένα τρόπο δεν ηγούσαν όπως στη μετάφραση που έχουμε μπροστά μας. 'Αποψη μου είναι ότι ένας καλός μεταφραστής θα κοίταζε να αποδώσει το νόημα με κάποια ευπρέπεια κι όχι να επαυξάνει το σεξουαλικό λεξιλόγιο, πρβ. 13,4 non sine candida puella: και φυσικά καμία γχομενάρα κ.α.

Οι σφαλερές εξάλλου αποδόσεις, που δείχνουν πόσο συχνά ο ίδιος ο συγγρ. δεν μπορεί να συλλάβει το νόημα του ποιητή, είναι αμέτρητες. Για λόγους χώρου κυρίως θα περιοριστώ σε πολύ λιγοστά δείγματα.

π. 22,2 homo est venustus (= είναι άνθρωπος συμπαθητικός ή χαριτωμένος) μεταφράζεται 'τύπος με θηλυκό μυαλό'. Το πράγμα με προβληματίζει γιατί ο όρος venustus είναι από τους συνθηματικούς των νεωτερικών και της κοινωνίας του Κάτουλλου, βλ. Fordyce, σ. 197, και δυσκολεύομαι να πιστέψω ότι η άγνοια του συγγρ. φτάνει και σε τόσο βασικά πράγματα.

22,9-10

haec cum legas tu, bellus ille et urbanus: Μα αν τον διαβάσεις, τότε αυτός ο ωραίος πρω-
τεουσιάνος

Suffenus unus caprimulgus aut fossor: γιδοβιζάχτρας και σκαφτιάς θα πεις πως είναι.

Στο στ. 10 το caprimulgus (= αυτός που αρμέγει γίδια, γιδοβοσκός) αποδίδεται με το ακατανόητο γιδοβιζάχτρας (sic). Ο ποιητής θέλει να πει με τη φράση caprimulgus aut fossor ένας εντελώς άξεστος. Αυτά τα είχα αναφέρει στο σημείωμά μου κι ο συγγρ. απάντησε ως εξής: «Αν έλεγε [ο Κονομής] «γιδαρμέχτης» θα συμφωνούσα απόλυτα. Η λ. όμως προέρχεται από το caper-capra + mulgeo (= βυζαίνω) πρβ. και το πτηνό αιγοθήλας». Δηλ. του υποδείχτηκε ένα σοβαρό σφάλμα μα αυτός δεν καταλαβαίνει επιμένοντας ότι mulgeo σημαίνει βυζαίνω και μας παραπέμπει στο πτηνό αιγοθήλας⁵. Ύστερα το unus εδώ έχει ιδιωματική σημασία (= ένας συνηθισμένος), βλ. Fordyce, OLD (= Oxford Latin Dictionary) στη λ. 10, Quinn σ. 158.

Στη συνέχεια στ. 11 κ.ε.

hoc quid putemus esse? qui modo scurra: Ποιά είναι η γνώμη μας; Αυτός ο καραγκιόζης
aut si quid hac re tritius videbatur: που σαν το γύφτικο καμάρωνε σκεπάρνι

Εδώ ο όρος scurra μεταφράζεται λανθασμένα 'καραγκιόζης', κάτι που είναι σαφώς αντίθετο στο νόημα του ποιήματος ως εκείνη τη στιγμή. Μόλις στο στ. 8 ο Suffenus χαρακτηρίστηκε bellus ille et urbanus και δεν έχει ακόμη μεσολαβήσει καμιά μεταβολή. Modo scurra θα πει αυτός που τώρα δα ήταν κάτοικος της πόλης με γνώση της ζωής και των ανθρώπων, βλ. OLD στη λ. scurra, ένας καθώς πρέπει κύριος. Ο συγγρ. όμως αγνοώντας την ιστορία των λέξεων παρασύρεται από τη μεταγενέστερη εξέλιξη της λ. scurra, που εδώ έχει

5. Γιατί άραγε; Μήπως επειδή και το πουλί υποτίθεται ότι βυζαίνει τις γίδες νομίζει ότι έτσι υποστηρίζει και caprimulgus = γιδοβιζάχτρας; Οι γλωσσολογικές ικανότητες του συγγρ. δεν αποδεικνύονται με την υπόδειξη του αιγοθήλας ως αναλογικού προτύπου του 'γιδοβιζάχτρας'.

μονάχα καλή σημασία πρβ. Fordyce, σ. 150: *scurra* has not yet acquired the implication of professional buffoonery which it came to have later⁶, και το *OLD* στη λ. *scurra*: a fashionable city idler, 'man about town'... from Augustus' times denoted a professional buffoon or sim. Με τις χονδροειδείς αυτές παρεξηγήσεις της σημασίας βασικών όρων του ποιήματος, της μετάφρασης του στ. 13 με το 'που σαν το γύφτικο καμάρωνε σκεπάρνι' που εδώ δεν έχει καμιά θέση, το νόημα του ποιήματος καταστρέφεται ολότελα⁷. Ούτε και φαίνεται να έχει κατανοηθεί ότι εδώ *gus* = με χωριάτικους τρόπους, χωρικός.

π. 4,24 *novissimo (mari) hunc ad usque limpidum lacum*: 'για τη λιμνούλα τούτη' δώ με το καθάριο σώμα'. Αν παραβλέψουμε το 'σώμα' πάλι έμεινε αμετάφραστο το *novissimo*, ενώ το *lacus* αποδόθηκε με το 'λιμνούλα' χωρίς λόγο.

π. 39,11 *parcus Umber*: Ούμβρος χλεμπονιάρης. Μα το *parcus* (= φειδωλός) δεν έχει τέτοια σημασία.

π. 43,5 *decoctoris amica Formiani*: γκόμενα του μάγκα απ' τις Φόρμες. Μα *decoctor* σημαίνει μόνο μπατίρης.

π. 45,6-7 *solus in Libya Indiaque tosta / caesio veniam obvius leoni*, ο τελευταίος στίχος μεταφράζεται: 'με τους πρασινομάτικους τους λιόντες ν' απομείνω', που δεν αποδίδει αυτό που εννοεί ο ποιητής. Ο *Septimius* λέει πως αν δεν κάνει αυτά που υπόσχεται στην Ακμή τότε στη Λιβύη ή στην Ινδία να βρεθεί ξαφνικά αντιμέτωπος με λιοντάρι, που σημαίνει το βέβαιο θάνατό του. Δεν τίθεται θέμα να μείνει με τα λιοντάρια.

π. 46,6 *cum mens praetrepidans avet vagari*: η μετάφραση 'ανάκατη η σκέψη μου αγαλλινά πλανιέται' είναι εσφαλμένη.

π. 49,1 *Disertissime (για τον Κικέρωνα)*: 'γλωσσοκοπάνα άριστε'!

π. 50,8 *facetiisque*: και τα κόλπα. Μα *facetiae* είναι η επιδεξιότητα, η εξυπνάδα, εδώ στην ομιλία.

π. 61,10 *luteum pede soccum*: 'σαντάλια στου χρυσού το χρώμα'. Η πραγματική σημασία: στου πηλού το χρώμα (= κρόκεο, κροκάτο).

π. 62,7 *nimirum Oetaeos ostendit Noctifer ignes*: 'στ' αλήθεια φωτοδείχτηκε ο Οιταίος Νυχταγείρτης', αλλά το νόημα είναι απλά: στ' αλήθεια ο 'Εσπερος δείχνει τα Οιταία πυρά. Βλ. Fordyce, σ. 265 για τη φρ. *Oetaeos... ignes*.

π. 62,53 *hanc nulli agricolae, nulli coluere iuveni*: 'ξωμάχος δεν το νοιάζεται μήτε και νιος τσοπάνης'. Μα εδώ *iuveni* είναι βέβαια το ζευγάρι των βοδιών που οργώνουν το αμπέλι, δεν γίνεται λόγος για *iuvenes* = νέους! Και στο π. 64,239 ο συγγρ. μπερδεύει το *flamen* με το *flamma* και τη φρ. *ventorum flamine* (= από την πνοή του ανέμου) την αποδίδει 'νέφη ανεμόφλογα'!

π. 90,2 *auspicium* = 'μπαστουνομαντεία' αλλά στα σχόλια 'μαντεία με φύλλα μυρκαρίας', που μου είναι ακατανόητο. Τα λεξικά, συμπεριλαμβανόμενου και του πρόσφατου *OLD* στο λ. ερμηνεύουν 'σπλαχνοσκοπία'. Βλ. και Kroll, 262 και 301.

Για να φανεί ακόμη πιο καθαρά πόσο συχνά είναι τα λάθη της μετάφρασης θα περιοριστώ τώρα μόνο στους πρώτους 250 στίχους του ποιήματος 64. Μερικά

6. Όταν υπέδειξα στον συγγρ. το σφάλμα του με παρέπεμψε στον Fordyce πιστεύοντας ότι υποστήριζε την άποψή του. Απ' αυτό φαίνεται ότι δεν έχει επίγνωση ότι για τον Κάτουλλο δεν μπορεί βέβαια να ισχύσει η μετααυγούστεια σημασιολογική εξέλιξη της λέξης.

7. Μια πρόχειρη ερμηνεία των στ. 11-15 που έδωσα: αυτό πώς το εξηγούμε; αυτός που τώρα δα ήταν κύριος ή αν ήταν απ' αυτό κάτι πιο φινό, / ο ίδιος αποδεικνύεται πιο άξεστος κι από τον πιο κουτό χωριάτη / μόλις πιάσει την πένα...

από τα λάθη αυτά συνιστούν κατάφωρο βιασμό όχι μόνο του λατινικού ποιητικού λόγου αλλά και της λατινικής γλώσσας γενικότερα. Εξάλλου η έλλειψη οποιασδήποτε συνείδησης των ιδιαιτεροτήτων του επυλλίου βαραίνει στην απόδοση αφού καταλήγει στην ισοπέδωση των πάντων από τον λανθασμένο τόνο και το λανθασμένο υφολογικό επίπεδο της μετάφρασης.

στ. 12 ventosum aequor (= το γεμάτο ανέμους, το ανεμοδαρμένο πέλαγος). Τι θα πει το 'αγέρινο πέλαο' της μετάφρασης;

στ. 13 tortaque remigio unda, δηλ. remigium torquet undam (= το κουπί αναταράσσει το νερό/κύμα). Τι σχέση έχει αυτό με 'τα κύματα γυρτά' της μετάφρασης;

στ. 15 monstrum Nereides admirantes: 'για να δουν το τέρας'. Αλλά εδώ monstrum = θαύμα, θαυμαστό θέαμα, ενώ η λ. τέρας στα νέα Ελληνικά δεν σημαίνει κάτι τέτοιο.

στ. 20 tum Thetis humanos non despexit hymenaeos, δηλ. τότε η Θέτιδα καταδέχτηκε να παντρευτεί θνητό. Η μετάφραση του συγγρ. 'τότε τους γάμους των θνητών η Θέτιδα καλόειδε' δεν μπορεί εξαιτίας της ασάφειάς της να αποδώσει το νόημα.

στ. 19-21 Για ένα ποίημα γραμμένο σε ύφος εξεζητημένο κατά τα ελληνιστικά πρότυπα το πολύπτυχο Thetidis - Thetis - Thediti έχει βαρύνουσα σημασία. Ωστόσο ο συγγρ. δεν κάνει ούτε την παραμικρή προσπάθεια για να το αποδώσει.

στ. 27 Η απόδοση 'ο Κύρης των θεών τον έρωτά του σου 'δωσε' δεν είναι βέβαια ικανοποιητική.

στ. 38-42 rura colit nemo... aratris, η απόδοση δεν ικανοποιεί γενικά. Ιδιαίτερα όταν ο ποιητής λέγει: non falx attenuat frondatorum arboris umbram όπου προσπαθεί με κομψό ποιητικό τρόπο να δώσει την εικόνα μιας δενδροκομικής εργασίας⁸, όπως θα έκανε π.χ. κι ο Καλλίμαχος. Η φρ. attenuat... umbram έχει μεγάλο βάρος σαν ηθελημένη εκζήτητη την οποία δεν έλαβε υπόψη. Και φυσικά στο στ. 42 μάλλον σκουριάζουν παρά 'μουχλιάζουν' τα άροτρα.

στ. 45 candet ebur solis: λάμπει το φίλντισι στα θronιά, δηλ. λάμπουν τα φίλντισένια καθίσματα. Η απόδοση του συγγρ. 'λάμπουν στο φίλντισι θronιά' είναι το λιγότερο αόριστη και άκομψη.

στ. 50-1 haec vestis... heroum mira virtutes indicat arte, το ύφασμα δηλ. παριστάνει (τα) κατορθώματα ηρώων και τα δείχνει με θαυμαστή τέχνη, mira arte. Ο συγγρ. δεν αντιλαμβάνεται ότι το επίθ. priscas προσδιορίζει το ουσ. virtutes, priscas virtutes, όπως σημειώνει κι ο Quinn, σ. 310, είναι the courageous deeds of the Heroic Age. 'Έτσι αποδίδει: 'και πάνω της [= της πορφύρας] μορφές θνητών αρχαίων παρασταίνουν έργα ηρώων θαυμαστά σε τέχνη', που πλαστογραφεί τον ποιητή.

στ. 54 indomitos in corde gerens... furores: όπως είναι γνωστό το ουσ. furores σε ερωτικά συμφραζόμενα έχει πάντα την ειδικότερη σημασία του, φλογερού πάθους, της αχαλίνωτης επιθυμίας, της ερωτικής τρέλλας, βλ. και OLD στη λ. 3. Με την απόδοση του συγγρ. 'αδάμαστες μανίες' δεν φαίνεται το πράγμα.

στ. 56 fallaci... excita somno: ο ύπνος είναι 'απατηλός' γιατί επιτρέπει στον Θησέα να φύγει την ώρα που η Αριάδνη κοιμάται. 'Έτσι ο ύπνος είναι κατά κάποιο τρόπο συνεργός του Θησέα και συνεπώς κάθε άλλο παρά 'ανύποπτος' όπως τον θέλει ο συγγρ. μπορεί να είναι.

στ. 58 immemor at iuvenis: τι νόημα έχει η αυθαίρετη λόγια έξαρση 'αμνήμων νεαρός' μέσα

8. Ποιος 'Έλληνας αναγνώστης, αλήθεια, διαβάζοντας τη μετάφραση του συγγρ. θα καταλάβει ότι πρόκειται για τον άλλο τρόπο καλλιέργειας της αμπέλου, πολύ συνηθισμένου στην Ιταλία, όπου το φυτό της αμπέλου 'παντρευόταν' μ' ένα δένδρο το φύλλωμα του οποίου έπρεπε να αραιωθεί για να μπορεί να το διαπερνά ο ήλιος για να ωριμάσουν τα σταφύλια;

σ' ένα γλωσσικό περιβάλλον (της μετάφρασης) που θυμίζει δημοτική μούσα;

στ. 59 *irrita ventosae linquens promissa procellae*. Είναι κοινός τόπος της ελληνικής και λατινικής ποίησης ότι οι άνεμοι σκορπίζουν τα κούφια λόγια κάποιου κτλ. Αυτό λέει ο ποιητής όχι όμως κι ο μεταφραστής: 'τις υποσχέσεις που στα βουερά κύματα παρατώντας'. Πού είναι η μετάφραση της φρ. *ventosae procellae*;

στ. 60-1 *quem procul ex alga maestis Minois ocellis... prospicit*. Πρόκειται για τα φύκια της παραλίας όπου βρίσκεται η Αριάδνη. Η μετάφραση: Μέσα απ' τα φύκια η Μινωίς με τα θλιμμένα της ματάκια... αγναντεύει. Πώς δηλ. θα πρέπει να φανταστεί ο αναγνώστης την Αριάδνη τη στιγμή εκείνη;

στ. 63 *subtilem... mitram*: πρόκειται για λεπτούφασμένη, αραχνούφαντη μίτρα. 'Όχι όμως στη μετάφραση: η ανάλαφρη της μίτρα.

στ. 64-7 εδώ συμβαίνουν πολλά θαυμάσια πράγματα. Πρώτα τα βυζιά⁹ της Αριάδνης σύμφωνα με τον μεταφραστή μπορούν να γλιστρούν 'λεύτερα' 'δω κι εκεί απ' το κορμί της'! Ο ποιητής στους στ. 64-5 λέει απλά ότι ο στήθος της Αριάδνης χαλάρωσε και τα στήθη της γυμνώθηκαν. Αυτό που έχει γλιστρήσει δεν είναι τα στήθη αλλά ο κεφαλόδεσμος και ο στήθος που πέφτουν μπροστά στα πόδια της: *omnia quae toto delapsa e corpore*. 'Όμως ο συγγρ. δεν αντιλαμβάνεται τη σύνταξη και αποδίδει στο *delapsa* τα στήθη της. Άλλο λάθος βρίσκεται στο στ. 67 όπου το ρ. *alludebant* θεωρείται αμετάβατο, ενώ είναι μεταβατικό, με υποκ. το *fluctus*. Τα κύματα καθώς παιγνιδίζουν ελαφρά στην ακτή μετακινούν εδώ κι εκεί μπροστά στα πόδια της Αριάδνης τη μίτρα και τον στήθος και ό,τι άλλο γλιστρήσε απ' το κορμί της, προφανώς εξαιτίας των θρήνων της και των βίαιων χειρονομιών που τους συνοδεύουν. Αλλά ο συγγρ. δεν αντελήφθη τίποτα απ' αυτά.

Σκόπευα να επιστήσω την προσοχή σε σαράντα χωρία από την αρχή του π. 64 αλλά τώρα βλέπω ότι, όσο σύντομα κι αν αναφερθώ σ' αυτά, δεν μου το επιτρέπει ο χώρος. Αναφέρω τους στίχους όπου επισήμανα λάθη, ώστε όποιος ενδιαφέρεται να τα δει. Άλλωστε τα λάθη είναι σωροί και μπορεί ο καθένας που ξέρει λίγα Λατινικά να βρει όσα θέλει: 75, 83, 86-7, 90, 93, 102, 103-4, 113, 116-7, 119, 131, 134, 139-40, 142, 148, 152, 157, 181, 188-90, 191, 197, 201, 216, 224, 225, 231-2, 239, 245.

Ας σημειωθεί ότι ο συγγρ. παρεξηγεί το νόημα και ολόκληρων ποιημάτων! Έτσι στο π. 84 όπως είναι γνωστό ο Άρριος σατιρίζεται από τον ποιητή γιατί βάνει το δασύ (h) εκεί που δεν πρέπει και μέσα στο ποίημα αναφέρονται οι τύποι *chommoda* (αντί *commoda*), *hinsidias* (αντί *insidias*), *Hionios* (αντί *Ionios*). Ωστόσο παρ' όλο που οι σχολιαστές το επισημαίνουν, π.χ. Fordyce: *inserts them [= the aspirates] in the wrong places*, τι καταλαβαίνει ο 'πάπυρος' του Κάτουλλου; «Ο λόγος που ο Άρριος δέχεται την επίθεση του Κάτουλλου είναι η λανθασμένη του προφορά λέξεων κυρίως με δασεία (h), όπως π.χ. *Achilles, theatrum, pulcher, hortus...*». Μα ήταν δυνατό ο Άρριος στην περίπτωση που αναφέρεται ο ποιητής να μην πρόφερε το δασύ στις λέξεις αυτές; Και πού είναι τα δείγματα στο ποίημα;

9. Που έχουν το επίθ. 'γαλατεινά'. Στη δημιουργία ή χρήση επιθέτων ο συγγρ. έχει μεγάλη επίδοση: μέλινο (πουλί) π. 3,6: χλιδανούς τους Άραβες 11,5: αμμουδάρα Κνίδο 36,13: αχρωμοματού 43,2: τα πυρά μαλλιά (των δάδων) 61,78: αριθμητα λουλούδια 61,92: κ.ά.π.

‘Όλα τα άνθη του κακού που αναφέρθηκαν παραπάνω για την Εισαγωγή (ανορθογραφίες¹⁰ κτλ.) αφθονούν σ’ ολόκληρο το βιβλίο. Αλλά τι μ’ αυτό; ‘Όταν στο σημείωμά μου υπέδειξα ότι στο π. 26.3 θα έπρεπε ο τ. Αφελιώτης να διορθωθεί σε Αφηλιώτης πήρα την εξής γραπτή απάντηση, που ένας αδαής θα νόμιζε ότι δεν επιδέχεται αμφισβήτηση: «Για τη διόρθωση του «Αφελιώτης» (c. 26) σε «Αφηλιώτης», δεν θα συμφωνήσω, γιατί ο αττικός τύπος (ιωνικής προέλευσης) είναι «Απηλιώτης», βλ. Fordyce, comm. ad loc.». Η απάντηση αυτή είναι το oligότερο περιέργη: θίγει το φ του Αφηλιώτης το οποίο δεν σχολίασα και δείχνει έτσι ότι αφού είχε το γραπτό σημείωμά μου στα χέρια του περισσότερο από μήνα δεν μπόρεσε να εντοπίσει πού αναφερόταν η παρατήρησή μου. ‘Όμως το πράγμα είναι πολύ απλό. Στα Ελληνικά το όνομα του ανέμου είναι άπηλιώτης ή αφηλιώτης, αλλά τα χφφ του Κατούλλου έχουν Apheliotes (= αφηλιώτης). Τι δουλειά έχει ο αττικός ή ιωνικός τύπος και τι έχω να μάθω από τον Fordyce στον οποίο με παραπέμπει ο συγγρ.; Παρεμπιπτόντως ο Fordyce συμφωνεί μαζί μου όταν λέγει: but the aspirated form [δηλ. αφηλιώτης] may have become current by Catullus’ time. Και μάλιστα όχι απλώς: may have become current, γιατί αυτό είναι γεγονός αναμφισβήτητο αφού μαρτυρείται επιγραφικά και χρησιμοποιείται από μεταγενέστερους συγγραφείς και αυτόν τον τύπο (δηλ. άφηλιώτης) πήραν και οι Ρωμαίοι μεταγράφοντάς τον ως Apheliotes. Με τον ισχυρισμό του ο συγγρ. απέδειξε ότι δεν έχει επίγνωση του γεγονότος ότι το μακρό e της Λατινικής μεταγράφεται στα Ελληνικά ως η· πρβ. το γνωστό ρωμαϊκό επώνυμο Felix, που όπως είναι γνωστό αποδίδεται ως Φήλιξ. Στην προφορική μάλιστα ανάπτυξη της άποψής του ο συγγρ. πρόσθεσε ότι προτιμά —ωσάν να πρόκειται για θέμα προτίμησης— τον τύπο Αφελιώτης για λόγους ευφωνίας!

Περατώνω εδώ για την ώρα, και ίσως με άλλη ευκαιρία θα γράψω για τις επιδόσεις του συγγρ. και στη μετρική και στην κριτική του κειμένου. Το βιβλίο εικονογραφείται με μερικές από τις πιο βρώμικες σεξουαλικές παραστάσεις που μας άφησαν οι αρχαίοι. Ο συγγρ. σημειώνει ότι «προέρχονται από τοιχογραφίες ή οικοσκευές της Πομπηίας»· για μεγαλύτερη σαφήνεια θα πρόσθετα: των πορρείων της Πομπηίας.

Η βιβλιοκρισία αυτή έγινε ίσως σκληρή αλλά νομίζω ότι επιβαλλόταν έτσι να γίνει από τα πράγματα. Ο συγγρ. υπήρξε μαθητής μου και ύστερα από την αποφοίτησή του από το Πανεπιστήμιο χρόνια τώρα του έδωσα πολύτιμο χρόνο και ως συνάδελφός του και ως επιμελητής της ύλης των *Ελληνικών* για να τον βοηθήσω. Από τη στιγμή που περιέπεσαν στην αντίληψή μου οι φοβερές του αδυναμίες θα ήμουν ανέντιμος αν τις απέκρυβα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

N. KONOMHΣ

10. Δείγματα: λωβητούρες (59), θαλλερών (85), ξύνιζαν (121), βραιμμένο (131), Κάστωρα (218), φύλλου (= φύλου) 219, Έδωος (250). Το όνομα του Ιταλού φιλόλογου Cazzaniga απαντά: Kazzaniga, Gazzaniga, Cazzaniga.

Michael Psellus: The Essays on Euripides and George of Pisidia and on Heliodorus and Achilles Tatius, edited by *Andrew R. Dyck*. Byzantina Vindobonensia, Band XVI, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1986, σ. 125.

Στον 16. τόμο της σειράς Byzantina Vindobonensia ο Andrew R. Dyck (στο εξής D.) δημοσιεύει μια κριτική έκδοση των έργων του Μιχαήλ Ψελλού *Τίς ἐστίχισε κρείττον, ὁ Εὐριπίδης ἢ ὁ Πισίδης; και Τίς ἢ διάκρισις τῶν συγγραμμάτων, ὧν τῷ μὲν Χαρίκλεια, τῷ δὲ Λευκίππῃ ὑποθέσεις καθεστήκατον*. Το καθένα από τα παραπάνω κείμενα συνοδεύεται από εισαγωγή, μετάφραση στα αγγλικά και ερμηνευτικό υπόμνημα. Πρόκειται για την πρώτη υπομνηματισμένη έκδοση και συστηματική μελέτη των έργων αυτών, καθώς και για την πρώτη μετάφρασή τους σε σύγχρονη ευρωπαϊκή γλώσσα¹.

Στην αρχή του βιβλίου βρίσκει κανείς τον Πίνακα περιεχομένων (σ. 7), έναν Πρόλογο από τον εκδότη της σειράς H. Hunger (σ. 9) και τις ευχαριστίες του συγγρ. προς πολλούς αξιόλογους ερευνητές που τον βοήθησαν (σ. 11). Ακολουθεί η ανάλυση των βιβλιογραφικών βραχυγραφιών (σ. 13-18), στις οποίες νομίζω ότι θα ήταν προτιμότερο: α) να χρησιμοποιηθεί (σ. 14) για την έκδοση του F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker* η καθιερωμένη από τον ίδιο τον Jacoby συντομογραφία *FGrHist* (ή έστω η *FGrH* που υιοθετείται στο *LSJ*⁹), και όχι η *FGH*, γιατί συγχέεται εύκολα με τη συντομογραφία *FHG*, που συνηθίζεται για την παλαιότερη έκδοση του C. Müller, και β) να γίνει παραπομπή (σ. 18) για τον Βίο του Αισχύλου στην έκδοση του D. Page, Οξφόρδη 1972, σ. 331-333, και όχι στην παλαιότερη του G. Murray. Στη συνέχεια (σ. 21-22) παρεμβάλλονται οι φωτογραφίες των φφ. 203^v και 204^r του κώδ. Vatic. Barberin. gr. 240, όπου φαίνεται πόσο πολύ φθαρμένο είναι το μοναδικό χφ που μας διασώζει το πρώτο από τα παραπάνω έργα.

Για το κείμενο που συγκρίνει τον Ευριπίδη με τον Γεώργιο Πισίδη η έκδοση του D. περιλαμβάνει μια αξιόλογη εισαγωγή (σ. 25-37), το κείμενο και τη μετάφραση αντικριστά (σ. 40-51) και επιμέρους σχόλια (σ. 52-74). Η εισαγωγή αποτελείται από έξι κεφάλαια, από τα οποία το δεύτερο και το τέταρτο αφορούν και τα δύο εκδιδόμενα έργα του Ψελλού². Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για την παράδοση του κειμένου: μας σώζεται μόνο στον κώδ. Vatic. Barberin. gr. 240 (V) του 13. αι., που τον ανακάλυψε ο A. Colonna, ο οποίος και εξέδωσε το κείμενο στα *Studi Bizantini e Neoellenici* 7 (1953) 16-21. Ως τότε ήταν γνωστά μόνο μερικά αποσπάσματα του έργου, που τα είχε αντιγράψει από τον ίδιο κώδικα ο Λέων Αλλάτιος τον 17. αι., όταν ακόμα το χφ δεν ήταν τόσο κατεστραμμένο όσο

1. Αποσπάσματα του πρώτου είχαν μεταφραστεί στα λατινικά από τον Λέοντα Αλλάτιο (1585-1669).

2. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο θα ήταν ίσως καλύτερο να προταχθούν ως γενική εισαγωγή στην έκδοση.

τώρα. Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται με συντομία το γραμματειακό είδος σύγκρισις, κάνοντας μια ιστορική αναδρομή από την ελληνική αρχαιότητα ως τη βυζαντινή περίοδο. Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται οι φιλολογικές πηγές του συγγραφέα και διαπιστώνεται ότι ο Ψελλός είχε υπόψη του και προηγούμενους του Βυζαντινούς που έγραψαν μελέτες σχετικές με την τραγωδία. Το τέταρτο κεφάλαιο ασχολείται με τη σχέση του Ψελλού με τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα και τον Ερμογένη. Ο D. παίρνει θέση απέναντι στις αντίθετες γνώμες του J. N. Ljubarskij (που υποστηρίζει ότι ο Ψελλός ήταν προσκολλημένος στο σύστημα του Ερμογένη) και της Č. Milovanović (που πιστεύει ότι ο Ψελλός έτρεφε αντιπάθεια για τον Ερμογένη) τεκμηριώνοντας μέσα από τα έργα του Ψελλού την άποψη ότι ο τελευταίος χρησιμοποίησε τα έργα του Ερμογένη, αλλά αρνήθηκε να γίνει φερέφωνο των διδασκαλιών του. Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζεται το φθαρμένο στο χφ τέλος του έργου, που περιέχει το συμπέρασμα της σύγκρισης του Ευριπίδη και του Γεωργίου Πισίδη· μνημονεύονται διάφορες συμπληρώσεις και ερμηνείες, αλλά τελικά διαπιστώνεται ότι η φυσική φθορά του χφ είναι τέτοια, που δεν μας επιτρέπει να είμαστε βέβαιοι για την τελική κρίση του Ψελλού. Τέλος το έκτο κεφάλαιο περιλαμβάνει μια σύντομη αξιολόγηση του έργου και επισημαίνει τα στοιχεία που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη λογοτεχνική κριτική της εποχής.

Η έκδοση του κειμένου —έργο εξαιρετικά δύσκολο εξαιτίας της φθοράς του χφ— γίνεται μεθοδικά και προσεκτικά. Στο κριτικό υπόμνημα σημειώνονται αναλυτικά, μεταξύ των άλλων, το μέγεθος κάθε χάσματος και οι προτάσεις για τη συμπλήρωσή του, ενώ στο κείμενο δηλώνονται με υπεστιγμένα γράμματα τα σημεία όπου η ανάγνωση είναι αβέβαιη. Ο εκδότης προσπάθησε να αποκαταστήσει το κείμενο όσο γινόταν περισσότερο, συμπληρώνοντας, έστω και *exempli gratia*, ακόμα και μεγάλα χάσματα του χφ. Σε μερικές περιπτώσεις όμως ο ζήλος για την αποκατάσταση του νοήματος του κειμένου γίνεται κάπως υπερβολικός, και οδηγεί σε εξεζητημένες λύσεις: π.χ. στους στ. 5-6 η συμπλήρωση του χάσματος γίνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να απαιτείται λίγο πριν από το χάσμα η προσθήκη της λ. *επομένους*, που τάχα εξέπεσε· στο στ. 8 η συμπλήρωση απαιτεί διόρθωση της γραφής του χφ σε δύο σημεία (*παρά σε περι και τόν σε τας*) πριν από το χάσμα.

Ωστόσο το τελικό αποτέλεσμα είναι πολύ ικανοποιητικό, μια και ο D. μας προσφέρει ένα κείμενο εκδομένο με συνέπεια και ακρίβεια, πολύ διαφορετικό από το αντίστοιχο της έκδοσης του Colonna. Αν κανείς συγκρίνει τα κείμενα των εκδόσεων του Colonna και του D. με τις φωτογραφίες των φύλλων του κώδ. V στις σελίδες 21 και 22, θα διαπιστώσει ότι: α) ο D. κάνει συστηματική προσπάθεια να διαβάσει τα φθαρμένα μέρη του V, ενώ ο Colonna αρκείται σε ό,τι διαβάζεται χωρίς δυσκολία· β) ο D. προσπαθεί να συμπληρώσει όσο γίνεται τα χάσματα, ενώ ο Colonna απλώς τα δηλώνει· γ) ο D. δίνει μέσα σε ορθογώνιες αγκύλες όλες τις συμπληρώσεις χασμάτων, έστω και αν πρόκειται για ένα γράμμα μόνο, ενώ ο Colonna όχι μόνο δεν επιμένει σε τέτοιες λεπτομέρειες, αλλά παρεμβάλλει συμπληρώσεις δικές του χωρίς καμιά ένδειξη, δίνοντας την εντύπω-

ση ότι παραθέτει γραφές του V· δ) ο D. διαβάζει σωστά το χφ, ενώ ο Colonna κάνει πολλές παραναγνώσεις τόσο σε συντομογραφίες³ όσο και σε λέξεις ολόκληρες⁴. Το αποτέλεσμα είναι η έκδοση του Colonna να παραποιεί τόσο το κείμενο, ώστε είτε να μην μπορεί κανείς να βγάλει νόημα είτε να καταλαβαίνει άλλα αντί άλλων. Η έκδοση λοιπόν του D. είναι και γι' αυτό σημαντική, γιατί μας προσφέρει για πρώτη φορά εκδομένο υπεύθυνα το παραπάνω έργο του Ψελλού.

Σε επιμέρους σημεία του κειμένου θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει τα εξής:

στ. 4: Ο D. δέχεται στο κείμενο τη συμπλήρωση του Colonna *ὁ ζ[ῶν Πισιδῶν] Γεώργιος* και σημειώνει στο κριτικό υπόμνημα «*vel fort. τῆς Πισιδίας*». Νομίζω πως το *τῆς Πισιδίας* είναι η πιθανότερη συμπλήρωση, που πρέπει να υιοθετηθεί στο κείμενο, μια και παρακάτω (στ. 100) υπάρχει η έκφραση *ὁ ἐκ Πισιδίας σοφός*. Ἄλλωστε ο Colonna είχε εκδώσει στο στ. 100 *ὁ ἐκ Πισιδῶν σοφός*, και γι' αυτό συμπλήρωσε το στ. 4 με τον ίδιο τύπο.

στ. 8-10: Ο D. εκδίδει: *τὴν ἐπιστήμην ἔχει τὴν μετρικὴν καὶ τὴν περὶ τοὺς ῥυθμοὺς ἀξιόλογον*, *τὴν περὶ τὰ μέτρα καὶ τοὺς πόδας ὑψηλόνουν καὶ θεωρητικόν*. Το τρίτο *τὴν* είναι διόρθωση του D., ενώ το χφ έχει *τὸ*. Στη θέση του τέταρτου *τὴν* ο Colonna διαβάζει και εκδίδει επίσης *τὸ*. Νομίζω πως θα πρέπει και στις δύο περιπτώσεις να δεχτούμε τη γραφή *τὸ* (*τὸ... ἀξιόλογον, τὸ... ὑψηλόνουν καὶ θεωρητικόν*), γιατί αλλιῶς δεν υπάρχει στη φράση συντακτική ακολουθία.

στ. 49-50: Στη φράση *οὐ πᾶσι δὲ πάντων <ταῦ>τὰ τῶν μέτρων κατάλληλα* ο D. διορθώνει το *τὰ* του χφ σε *<ταῦ>τὰ*. Μια απλούστερη λύση θα ήταν, χωρὶς να αλλοιωθεῖ το *τὰ*, να διορθωθεῖ το *πάντων* σε *πάντα*. Η έκφραση *τὰ τῶν μέτρων* (αντὶ *τὰ μέτρα*) ανήκει σε μια κατηγορία περιφράσεων που δεν είναι καθόλου άγνωστη στα έργα του Ψελλού⁵.

στ. 72-76: Ο D. μαζί με τον Kannicht διορθώνουν τις γραφές του V (72) *οἱ δὲ... (73) ὑποκρινόμενοι... (75) ἀλλήλους... (76) αὐτοῖς* σε *αἱ δὲ... ἀποκρινόμεναι... ἀλλήλας... αὐταῖς*, για να συμφωνήσουν με το (70) *τὰς ἐκ γειτόνων συναγομ[ένας]*. Ωστόσο η διόρθωση αυτή προϋποθέτει πολύ εκτεταμένη αλλοίωση του κειμένου, που δεν μπορεί να προέλθει (εκτός από τη συχνή σύγχυση *ἀπο-* και *ὑπο-*) παρά μόνο από εσκεμμένη επέμβαση κάποιου Βυζαντινού, και δεν είναι καθόλου «*easy to assume the trivializing change from feminine to masculine*» (σ. 62, σχόλια στους στ. 72-74). Νομίζω πως θα πρέπει να κρατηθούν στο κείμενο οι γραφές του χφ με το αρσενικό γένος, που προϋποθέτει ένα εννοούμενο *ὑποκρίται ἢ χορευταί*.

3. Π.χ. στ. 122 *τὴν συνθήκην* V : *τῆ συνθήκη* Colonna, 123 *ἠνιοχίσεως* V : *ἠνιοχεῖσθαι* Colonna.

4. Π.χ. στ. 92 *ἀθίδα* V : *Ἀττικὴν* Colonna, 118 *ἀλύσεως* V : *ἀρύση* Colonna, 122 *τετράπων* V : *τηρεῖν πῶλον* Colonna, 128 *πεζικὴν* V : *περὶ δὲ* Colonna, 136 *οἶδα εἴ τις* V : *εἶδος εἴπης* Colonna.

5. Βλ. G. Böhlig, *Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner mit besonderer Berücksichtigung der Schriften des Michael Psellos*, Berliner Byzantinistische Arbeiten 2, Berlin 1956, σ. 104-105.

στ. 76-77: Ο D. εκδίδει: *οὐδὲν αὐταῖς μέλον, εἰ καὶ τὴν λέξιν ὄξυτονεῖν δέοι, ἄλλως ἐπῆδον*. Το *δέοι* είναι διόρθωση του West, ενώ ο V έχει *δέον*. Νομίζω πως μπορεί να κρατηθεί στο κείμενο η γραφή του χφ, αν το *δέον* θεωρηθεί εναντιωματική μετοχή που λειτουργεί παρενθετικά: *εἰ καὶ τὴν λέξιν, ὄξυτονεῖν δέον, ἄλλως ἐπῆδον*.

στ. 83: Ο D. εκδίδει *ἀνήρ*, χωρίς να σημειώνει τίποτε στο κριτικό υπόμνημα, ενώ στη φωτογραφία της σ. 21 φαίνεται καθαρά στον V η γραφή *ἀνήρ*. Η διόρθωση γίνεται προφανώς για να προσαρμοστεί η λέξη στην *exempli gratia* συμπλήρωση των στ. 84-85. Ωστόσο, και αν ακόμα μια τέτοια προσαρμογή μπορούσε να θεωρηθεί θεμιτή, θα έπρεπε να δηλωθεί στο κριτικό υπόμνημα.

στ. 88-89: Ο D. σημειώνει στο κριτικό του υπόμνημα: «*μουσικῆν... ῥυθμικῆν... μετρικῆν scripsi (...): -ὄν... -ὄν... -ὄν V*». Στη φωτογραφία του V διακρίνω καθαρά τη συντομογραφία της κατάληξης *-ην* και στις τρεις λέξεις, συνεπώς ο D. απλώς υιοθετεί στο κείμενο τη γραφή του χφ· φαίνεται όμως πως παρασύρθηκε από τον Colonna, που εκδίδει *μουσικόν... ῥυθμικόν... μετρικόν*.

στ. 108-109: Στη φράση *ἀλλ' ἀναγινώσκοντι {τ}αὐτὰ <τὰ> προκείμενα* ο D. υιοθετεί τη διόρθωση του West, ενώ ο V έχει *ταῦτα προκείμενα*. Νομίζω πως δεν χρειάζεται διόρθωση· το *προκείμενα* είναι κατηγορούμενο στο *ταῦτα*, και το νόημα είναι «τα διαβάζει καθώς βρίσκονται μπροστά του».

στ. 114: Ο D. κρατά στο κείμενο τη γραφή του V *ἐπεισκευκλοι*. Νομίζω πως πρόκειται για αντιγραφικό σφάλμα από σύγχυση με το ρήμα *κυκλώω*, και πρέπει να διορθωθεί σε *ἐπεισκευκλει*.

στ. 118: Στο κριτικό υπόμνημα η ένδειξη «*συνεπέζει Co.: συνε[3]ξη V*» δεν είναι ακριβής· ο Colonna (σ. 21,2) εκδίδει *συνεπ[ε]ξη*.

στ. 121: Ο D. οβελίζει τις λέξεις *καὶ τοῦ ἡσύχου* ακολουθώντας τον Αλλάτιο, αλλά τα επιχειρήματά του για την αθέτηση αυτή (σ. 71, σχόλια στους στ. 118 κ.ε.) δεν είναι πειστικά. Αντίθετα η γραφή του χφ ενισχύεται από το παράλληλο χωρίο του Ψελλού που παραθέτει ο D.: *μνημονεύονται ἐκεῖ ἢ ἐπὶ δεξιᾷ κινήσις, ἢ ἐπ' ἀριστερᾷ καὶ τὸ στάσιμον*· αν τα δύο πρώτα είναι, όπως υποστηρίζει ο D., αντίστοιχα με το (στ. 120-121) *τῆς στροφῆς καὶ τῆς ἀντιστροφῆς*, τότε γιατί το τρίτο να μην αντιστοιχεί με το *καὶ τοῦ ἡσύχου* του κειμένου μας;

στ. 131: *σφενδόνης*· στη φωτογραφία του χφ φαίνεται καθαρά το σωστό *σφενδόνης*.

στ. 132: Ο D. δέχεται τη συμπλήρωση του Wilson *τὸ γο[ρ]γόν*, αλλά αυτή η αιτιατική συντακτικά δεν εξαρτάται από πουθενά (γι' αυτό άλλωστε, όπως μας πληροφορεί το κριτικό υπόμνημα, ο West πρότεινε τη διόρθωση του *τὴν διάνοιαν* σε *τῆς διανοίας*). Νομίζω πως η συμπλήρωση *τοῦ λόγου*, που έκανε ο Colonna, είναι η σωστή, αν και ο D. δεν τη μνημονεύει καθόλου. Στη φωτογραφία του V φαίνεται το μισό *υ* και η περισπωμένη του *τοῦ*, αμυδρά το *ό* και καθαρά το *γου* της γενικής *λόγου*, που εξαρτάται από το *διάνοιαν*.

Για το κείμενο που συγκρίνει τα μυθιστορήματα του Ηλιοδώρου και του Αχιλλέα Τατίου η έκδοση του D. περιλαμβάνει επίσης μια εισαγωγή (σ. 77-88), το κείμενο και τη μετάφραση αντικριστά (σ. 90-99) και ερμηνευτικό υπόμνημα

(σ. 100-118). Η εισαγωγή αποτελείται από τρία κεφάλαια. Το πρώτο πραγματεύεται την παράδοση και την ιστορία του κειμένου, που μας παραδίδεται από δύο χφφ του 13. αι., τους κώδικες Vatic. Barberin. gr. 240 (V) και Vatic. gr. 672 (R), και από τέσσερα απόγραφα του 17. αι., των οποίων οι σχέσεις φαίνονται στο στέμμα που συγκροτεί ο D. (σ. 79). Τα αρχαιότερα χφφ V και R τα χρησιμοποίησε για πρώτη φορά⁶ ο A. Colonna (1938), που εξέδωσε μόνο το πρώτο τμήμα του έργου (στ. 1-65) στα testimonia της έκδοσής του του Ηλιοδώρου, και αργότερα ο E. Vilborg (1955), που στα testimonia της έκδοσής του του Αχιλλέα Τατίου εξέδωσε το δεύτερο μέρος του έργου (στ. 1-13 και 66-104). Το δεύτερο κεφάλαιο ασχολείται με την αποδοχή του Ηλιοδώρου και του Αχιλλέα Τατίου από τους Βυζαντινούς και τη θέση της σχετικής πραγματείας του Ψελλού. Παρουσιάζονται με σαφήνεια και συντομία τα τρία διαφορετικά είδη αντιμετώπισης των αρχαίων μυθιστορημάτων στο Βυζάντιο: α) ως νεανικά έργα ατόμων που αργότερα έγιναν χριστιανοί, και μάλιστα επίσκοποι της εκκλησίας, β) ως κείμενα με αλληγορικό νόημα και γ) ως αντικείμενα λογοτεχνικής κριτικής (το τελευταίο είδος, στο οποίο ανήκει και το έργο του Ψελλού, εξετάζεται αναλυτικότερα). Τέλος στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μια αξιολόγηση του έργου: τονίζεται ότι ο Ψελλός αντιμετωπίζει τα αρχαία μυθιστορήματα κυρίως ως ρήτορας, που νοιάζεται για το τι μπορεί να αντλήσει από αυτά.

Η έκδοση του δεύτερου αυτού κειμένου δεν παρουσιάζει τόσες δυσκολίες όσες εκείνου που συγκρίνει τον Ευριπίδη με τον Γεώργιο Πισίδη. Πάντως ο εκδότης δείχνει και εδώ τη μεθοδικότητα και την υπευθυνότητά του: στο κείμενο εκδίδει μέσα σε μισές ορθογώνιες αγκύλες τα τμήματα που δεν υπάρχουν στον κώδ. V λόγω φυσικής φθοράς, και στο κριτικό υπόμνημα σημειώνει λεπτομερικά τις γραφές in textu και in margine κάθε κώδικα. Ο αναγνώστης έχει στα χέρια του για πρώτη φορά συστηματική κριτική έκδοση όλου του έργου, βασισμένη στα αρχαιότερα χειρόγραφα.

Μερικές παρατηρήσεις θα μπορούσαν να γίνουν σε επιμέρους σημεία του κειμένου:

στ. 31: Νομίζω πως η γραφή του V *μεγαληγορίαν*, την οποία δέχεται ο Colonna, ταιριάζει συντακτικά και νοηματικά στα συμφραζόμενα, ενώ η γραφή του R *μεγαληγορίας*, που υιοθετεί ο D., δημιουργεί συντακτική ανακολουθία.

στ. 54-55: Ο D. εκδίδει *φυσικαί τε γάρ αὐτῶ | ὑποθέσεις εισάγονται <καὶ> γνωμοτυπίαί τε καὶ θεολογίαί*, και στο κριτικό υπόμνημα μας πληροφορεί: «55 pr. καὶ Haslam (propter τε versus 54)». Νομίζω πως η προσθήκη δεν χρειάζεται, γιατί ο Ψελλός χρησιμοποιεί τη σύνδεση *τε - τε - καὶ* και σε άλλα έργα του⁷.

στ. 56-57: Ο D. εκδίδει *δηλοῖ δὲ τὰ {τε} Κρόνεια νεύματα* και στο κριτικό υπόμνημα σημειώνει: «τε secludendum vel lac. post *ἔσπούδασεν* (v. 58) statu-

6. Οι παλαιότερες εκδόσεις του έργου από τον P. d'Orville (1736) και από τον F. Jacobs (1821) βασίστηκαν μόνο σε ένα μεταγενέστερο απόγραφο.

7. Βλ. Böhlig, *ό.π.*, σ. 202.

endam monuit Haslam». Δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, απαραίτητη καμιά από τις λύσεις που προτείνει ο Haslam: το *τε* μπορεί να κρατηθεί στο κείμενο, μια και αυτή η χρήση του *τε* (= επίσης) μαρτυρείται και σε άλλα έργα του Ψελλού⁸.

στ. 64: *οὐδενί {τῶ} ἄλλω*: Ο D. οβελίζει το *τῶ* ακολουθώντας τον Haslam. Νομίζω πως σωστότερο είναι να εκδώσει κανείς *οὐδενί τῶ ἄλλω*, όπως κάνει ο Colonna, που ο D. εδώ δεν τον μνημονεύει καθόλου. Ο Ψελλός χρησιμοποιεί και αλλού τον τύπο *τῶ* σε παρόμοιες εκφράσεις: π.χ. *καὶ ἴσος μὲν ἐνὶ τῶ οὐκ ἔστιν*⁹.

στ. 67: *ὁ ζωγράφος {λόγος}*: Ο D. οβελίζει το *λόγος* ως γλώσσημα. Νομίζω πως δεν υπάρχει λόγος: η ιδέα ότι ο λόγος περιγράφοντας ζωγραφίζει υπάρχει και σε προγενέστερα κείμενα¹⁰.

στ. 71-73: *αἱ γέ τοι πλείους τῶν ἀκοῶν οὐ διότι στωμύλλεται τὰ συγγράμματα ἀγαπῶσιν, ἀλλ' ἦν διαχέωσιν αὐτάς, αἱ τῶν λέξεων ἡδοναὶ κατακόρως ἀσπάζονται*: Ο D. εκδίδει το κείμενο με αυτή τη στίξη και το μεταφράζει ανάλογα. Ωστόσο νομίζω πως το *ἡδοναὶ* είναι υποκείμενο του *διαχέωσιν* και όχι του *ἀσπάζονται*, το οποίο έχει υποκείμενο το *αἱ πλείους τῶν ἀκοῶν* και αντικείμενο το *συγγράμματα*. Θα πρέπει λοιπόν να καταλάβει κανείς το κείμενο με βάση την ακόλουθη στίξη: *αἱ γέ τοι πλείους τῶν ἀκοῶν... ἦν διαχέωσιν αὐτάς αἱ τῶν λέξεων ἡδοναί, κατακόρως ἀσπάζονται* (ενν. τὰ συγγράμματα).

Η μετάφραση —έργο ιδιαίτερα δύσκολο σε τέτοιου είδους κείμενα— αποτελεί αξιόλογη βοήθεια στην κατανόηση των εκδιδόμενων κειμένων: αποδίδει με ακρίβεια το νόημα, χωρίς να μένει προσκολλημένη στο γράμμα του πρωτοτύπου, και είναι ελάχιστες οι φορές που προχωρεί σε υπερβολικά ελεύθερη απόδοση (π.χ. στη σ. 97 η φράση του στ. 86 *καὶ τοιαῦτ' ἄττα ἐνιαχοῦ διαπράττεται* μεταφράζεται απλώς με ένα «etc., etc.»).

Το ερμηνευτικό υπόμνημα περιλαμβάνει και για τα δύο έργα επιμέρους σχόλια πραγματολογικά, κριτικά, γραμματικά, ερμηνευτικά κ.ά., και φανερώνει την άνεση που έχει ο εκδότης να κινείται τόσο στη λογοτεχνική παραγωγή της εποχής του Ψελλού όσο και στα κείμενα λογοτεχνικής κριτικής της αρχαιότητας και του Βυζαντίου, καθώς και στη σχετική βιβλιογραφία.

Η έκδοση ολοκληρώνεται με τρεις πίνακες, που περιλαμβάνουν: α) τα χωρία των συγγραφέων στα οποία κάνει αναφορά ο Ψελλός (σ. 121), β) τα θέματα που συζητιούνται στα ερμηνευτικά υπομνήματα (σ. 121-124) και γ) τις ελληνικές λέξεις και εκφράσεις που σχολιάζονται στα ερμηνευτικά υπομνήματα (σ. 125).

Δεν είναι πολλές οι κριτικές εκδόσεις βυζαντινών κειμένων με συστηματική

8. Βλ. Böhlig, *ό.π.*, σ. 203.

9. *Λόγ.* 19 (Ήπειρος τοῦ Ἰταλοῦ), 75 (σ. 72 Littlewood = I σ. 53,13-14 Kurtz-Drexel). Βλ. και Böhlig, *ό.π.*, σ. 68.

10. Βλ. π.χ. Λουκιανού *Περὶ τοῦ οἴκου* 21: *φέρει ὡς οἶόν τε γράψομαι αὐτὰ ὅμιν τῶ λόγῳ*: Αἰλιανού *Ποικίλη ἱστορία* 3,1 (σ. 39,9-10 Dilts): *φέρει οὖν καὶ τὰ καλούμενα Τέμνη τὰ Θετταλικά διαγράφωμεν τῶ λόγῳ καὶ διαπλάσωμεν*: Συνεσίου *Περὶ βασιλείας* 9 (σ. 20,9-10 Terzaghi): *φέρει δὴ σοι γράψω λόγῳ τὸν βασιλέα, ὥσπερ ἄγαλμα στήσας*.

εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια, γι' αυτό και είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη η επιμελημένη έκδοση του Andrew R. Dyck, που αποτελεί και μια αξιόλογη συμβολή στη μελέτη της λογοτεχνικής κριτικής κατά τη βυζαντινή περίοδο, ιδιαίτερα σε σχέση με την αρχαία ελληνική γραμματεία.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

Actes de Kastamonitou. Edition diplomatique par N. Oikonomides, Paris 1978, σ. I-XII + 1-128, πίν. I-XVI (Archives de l'Athos, IX).

Στόν ΙΧ τόμο τῆς σειρᾶς Archives de l'Athos ὁ Ν. Οἰκονομίδης ἐκδίδει διπλωματικά, μὲ τὴ γνωστὴ του ἐπιμέλεια καὶ συνέπεια, τὰ σωζόμενα ἔγγραφα —πᾶρα πολὺ λίγα, δυστυχῶς— τῆς μονῆς Κασταμονίτου τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

Ἦστερα ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ P. Lemerle καὶ τὸν πρόλογο τοῦ ἐκδότη, ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσαγωγή (σ. 1-21), στὴν ὁποία θίγονται διάφορα προβλήματα γύρω ἀπὸ τὴν ὀνομασία καὶ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα μέσα 11ου αἰ. - 16ο αἰ. Σύμφωνα μὲ τὶς διαπιστώσεις τοῦ Ν. Οἰκονομίδη, ἡ ὀνομασία «Κασταμονίτου» παραμένει σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Ἡ ὀνομασία «Κωσταμονίτου» μαρτυρεῖται στὰ 1471, ἐνῶ σήμερα ἡ μονὴ λέγεται «Κωνσταμονίτου», παρόλο πὺ ἀκούγεται ἀκόμη καὶ τὸ «Κωσταμονίτου». Ἐπιπλέον, σύμφωνα μὲ τὰ συμπεράσματά του, ἡ μονὴ Νεακίτου πέρασε ὀριστικὰ στὴ δικαιοδοσία τῆς μονῆς Κασταμονίτου μεταξὺ Ὀκτωβρίου 1362 καὶ 15ης Ἰουνίου 1363, ἐνῶ ἡ μονὴ Σκαμανδρηνοῦ, πὺ εἶχε παραχωρηθῆ στὴ μονὴ Κουτλουμουσίου στὰ 1263-1264, ἀγοράζεται γιὰ 600 ἄσπρα ἀπὸ τὴ μονὴ Κασταμονίτου πρὶν ἀπὸ τὸ 1491. Στὴν Εἰσαγωγή (σ. 16-19) δίνονται ἀκόμη καὶ οἱ ἀπαραίτητες πληροφορίες γιὰ τὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Κασταμονίτου. Τὸ παλαιότερο σωζόμενο ἔγγραφο πὺ ἀφορᾷ στὴν ἴδια τὴ μονὴ (ἀρ. 6) χρονολογεῖται στὰ 1426. Τὰ παλαιότερα ἔχουν χαθῆ ἴσως ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰ.

Συνολικὰ ἐκδίδονται (Textes, σ. 23-68) ὀκτῶ γνήσια ἔγγραφα πὺ καλύπτουν τὴ χρονικὴ περίοδο 1047-1513. Στὸ Παράρτημα I (σ. 71-96) ἐκδίδονται τέσσερα πλαστὰ ἔγγραφα τῆς περιόδου Ἰούλιος 1333-Αὔγουστος 1426, ἐνῶ στὸ Παράρτημα II (σ. 97-101) ἀπασχολοῦν τὸν ἐκδότη κείμενα πὺ ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τῆς μονῆς καὶ διασώζονται στὸ χφ 114 τῆς Βιβλιοθήκης της. Τέλος, στὸ Παράρτημα III (σ. 101-104) ἐκδίδονται δύο ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Ζωγράφου ἀπὸ φωτογραφίες τους πὺ ὑπάρχουν στὴ μονὴ Κασταμονίτου. Ἡ ἔκδοση ὀλοκληρώνεται μὲ τοὺς ἀπαραίτητους Πίνακες.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

Actes de Docheiariou. Edition diplomatique par N. Oikonomidès, Παρίσι, Lethielleux 1984, σ. XIV + 398, πίν. 4, φωτ. 72 (Archives de l'Athos, XIII).

Τὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τῆς Μ. Δοχειαρίου ἦταν γνωστὰ στὴν ἔρευνα ἀπὸ παλιότερες δημοσιεύσεις καὶ ἐκμετάλλευση τῶν πληροφοριῶν τους. Συστηματικὴ ὅμως ἔκδοση καὶ σχολιασμός με σύγχρονη μέθοδο ἐπιχειρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν νεοεκδοθέντα 13. τόμο τῆς γνωστῆς καὶ ἐξαιρετικῆς σειρᾶς τῶν «Archives de l'Athos» ὅπου ἀπὸ τὸ 1945 μέχρι σήμερα ἔχουν ἐκδοθεῖ σὲ 13 τόμους τὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα 9 μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τὴν παρούσα ἔκδοση ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Μ. Δοχειαρίου τὴν ὀφείλουμε στὸν καθηγ. Ν. Οἰκονομίδη.

Στὴν εἰσαγωγή —μετὰ τὸν πρόλογο καὶ τὶς συντομογραφίες τῆς βιβλιογραφίας— ὁ ἐκδότης συνάγει καὶ ἐπεξεργάζεται συστηματικὰ τὶς λίγες σχετικὰ πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἴδρυση καὶ τοὺς ἰδρυτὲς τῆς Μονῆς (σ. 3-11) καὶ στὴ συνέχεια καταγράφει τὶς πληροφορίες τῶν ἐγγράφων γιὰ τὴ Μονὴ ἀπὸ τὸν 12.-15. αἰ. (σ. 13-22). Ἀκολουθεῖ (σ. 23-29) ὁ πολύτιμος κατάλογος τῶν ἡγουμένων —ἀξιωματούχων— ἀντιπροσώπων τῆς Μονῆς ἀπὸ τὸν 11. αἰ. ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 16. αἰ. Στὶς σ. 31-39 ἐξετάζεται ἡ συγκρότηση καὶ ἡ μέχρι σήμερα ἔρευνα τοῦ ἀρχείου καὶ ἀκολουθοῦν οἱ κατατάξεις (χρονολογικὴ, κατὰ ἐκδούσα ἀρχή, κατὰ περιεχόμενα) τῶν ἐγγράφων. Οἱ σ. 49-316 περιλαμβάνουν τὴ διπλωματικὴ ἔκδοση καὶ τὸν συστηματικὸ σχολιασμὸ τῶν 62, διαφόρων εἰδῶν, ἐγγράφων καὶ σὲ παράρτημα τὴν ἔκδοση μιᾶς σφραγίδας, ἐνὸς σπαράγματος κάποιου ἐγγράφου καὶ τεσσάρων πλαστῶν ἐγγράφων. Ὁ τόμος κλείνει με τοὺς ἀπαραίτητους λεπτομερεῖς πίνακες.

Ἡ μέθοδος ἐκδόσεως καὶ σχολιασμοῦ τῶν ἐγγράφων ποὺ ἀκολουθεῖται στὰ «Archives de l'Athos» εἶναι αὐτὴ ποὺ καθιερώθηκε γιὰ τὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα ἀπὸ τοὺς F. Dölger, H. Grégoire, V. Laurant, P. Lemerle, M. Μανούσακα στὰ 1952 (βλ. σ. 41). Ἡ μέθοδος αὐτὴ ἀνταποκρίνεται πλήρως στὶς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονης διπλωματικῆς καὶ ἔκτοτε ἀκολουθεῖται ἀπὸ ὅλους τοὺς εἰδικούς μελετητὲς (π.χ. στὴν ἔκδοση τῶν ἐγγράφων Μ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου ἀπὸ τὶς κ.κ. Ἐρα Βρανούση καὶ Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ἀπὸ τὸν καθηγ. Μανούσακα γιὰ νεότερα, νεοελληνικά, ἔγγραφα με ὀρισμένες μικρὲς τροποποιήσεις, ποὺ δηλώνονται ρητὰ. Ἄς σημειωθεῖ πάντως ἐδῶ, ὅτι στὴν Ἑλλάδα, παράλληλα με τὶς παραπάνω, κυκλοφοροῦν δυστυχῶς καὶ ἄλλες «ἐκδόσεις» βυζαντινῶν καὶ νεοελληνικῶν ἐγγράφων ἐντελῶς ἄσχετες πρὸς οἰαδήποτε μεθοδολογία ἐκδόσεως καὶ σχολιασμοῦ, ποὺ μόνο προβλήματα δημιουργοῦν στὸν μελετητὴ).

Ἡ πληρότητα λοιπὸν αὐτῆς τῆς καθιερωμένης πιά μεθόδου σὲ συνδυασμὸ με τὴν καλὴ ἐφαρμογὴ τῆς καὶ τὸν πλούσιο πραγματολογικὸ σχολιασμὸ τοῦ κάθε ἐγγράφου τῆς συλλογῆς μᾶς δίνει ἓνα ἐξαιρετικὸ ἀπὸ κάθε ἀποψη ἀποτέλεσμα.

Τελειώνοντας τὴ συνοπτικὴ αὐτὴ παρουσίαση τοῦ τόμου δὲν θὰ σχολιάσουμε τὰ περιεχόμενα ὄλων τῶν ἐγγράφων. Θὰ ἀναφέρουμε μόνον ὅτι ἀρκετὰ ἔγγραφα σχετίζονται με κάποιον τρόπο με τὴ Θεσσαλονίκη. Τὰ ἔγγραφα π.χ. ἀρ. 55 καὶ 58 ἀπολύθηκαν ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες Θεσσαλονίκης Γαβριὴλ (1416)

και Συμεών (1419) αντίστοιχα και άφοροῦν τὴ διευθέτηση διενέξεων τῆς Μονῆς Δοχειαρίου με τρίτους. Τὸ ἔγγραφο ἀρ. 47 ἀφορᾷ δωρεὰ πρὸς τὴ Μονὴ ἐνὸς ἀκινήτου στὴ Θεσσαλονίκη, ἐνῶ τὰ ἔγγραφα ἀρ. 34, 35, 36, 38 εἶναι ἀποφάσεις ἢ πράξεις διοικητικῶν ὀργάνων γιὰ κτηματικά θέματα ποῦ σχετίζονται με τὴ Μονὴ καὶ τὴ Θεσσαλονίκη.

ΕΥΘ. Κ. ΛΙΤΣΑΣ

Bυζάντιος. Festschrift für *Herbert Hunger* zum 70. Geburtstag. Dargebracht von Schülern und Mitarbeitern. Herausgegeben von *W. Höran-dner-J. Koder-O. Kresten-E. Trapp*, Wien 1984. Ernst Becvar, σ. LXII + 350.

Μαθητές και στενοί συνεργάτες του διαπρεπούς Αυστριακού Βυζαντινολόγου και Ακαδημαϊκού Herbert Hunger του αφιερώνουν τον τιμητικό αυτό τόμο με την ευκαιρία των 70 χρόνων των γενεθλίων του (9 Δεκεμβρίου 1984). Η ονομασία του τόμου *Βυζάντιος* προέρχεται από τον τίτλο ανέκδοτου εγκωμιαστικού λόγου του Θεόδωρου Μετοχίτη (14ος αι.) *Βυζάντιος ἢ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως* από τον cod. Vindob. Phil. gr. 95 και θεωρήθηκε χαρακτηριστική για το δάσκαλο και ερευνητή H. Hunger που και ο ίδιος ερεύνησε και μελέτησε διάφορες πτυχές του βυζαντινού πολιτισμού, αλλά και ως εκδότης ἢ μέλος εκδοτικῶν επιτροπῶν περιοδικῶν, επιστημονικῶν σειρῶν και ερευνητικῶν προγραμμάτων ενισχύει την έρευνα τη σχετική με τα βυζαντινά πράγματα.

Ύστερα από ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα του τιμωμένου, που αποτελεί και τον Πρόλογο του τόμου, και την *Tabula Gratulatoria* ακολουθεί κατάλογος των έργων του κατά χρονολογική σειρά, που τον επιμελήθηκαν οι O. Kresten και P. Soustal (σ. V-LXII).

Ο τόμος περιλαμβάνει τριαντάένα ενδιαφέροντα άρθρα που αναφέρονται σε θέματα φιλολογικά, ιστορικά, αρχαιολογικά, ιστορικής γεωγραφίας, νομισματικής και σιγίλλογραφίας και του βυζαντινού δικαίου δημοσιευμένα κατά αλφαβητική σειρά των συγγραφέων. Η ποικιλία των θεμάτων και ο όγκος του τόμου δεν επιτρέπουν παρά μόνο μία σύντομη παρουσίαση των εργασιών που θα βοηθήσει ενδεχομένως όσους έχουν κάποιο σχετικό ειδικό ενδιαφέρον.

1. *Klaus Belke*, *Germia und Eudoxias*. Ein Problem der historischen Geographie Galatiens (με 2 πίνακες) (σ. 1-11).

Ο K. Belke, συγγραφέας του τέταρτου τόμου των *Tabula Imperii Byzantini* που αναφέρεται στη Γαλατία και Λυκαονία, στο άρθρο του αυτό με βάση αρχαιολογικά ευρήματα, επιγραφές και χωρία ιστορικών και αγιολογικών κειμένων ταυτίζει την επισκοπή Γέρμια της Γαλατίας με τη σημερινή πόλη Yürme, την επισκοπή Ευδοξιάδος με το Hamam Karahisar και το μεταξύ τους χωριό Μούσλη με το σημερινό Gecek.

2. *Hans-Veit Beyer*, *Personale Ermittlungen zu einem spätbyzantinischen Pamphlet* (σ. 13-26).

Ο Η.-V. Beyer, που ασχολείται με προσωπογραφικά ζητήματα της εποχής των Παλαιολόγων και είναι ένας από τους συγγραφείς του *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, προσπαθεί να ταυτίσει ορισμένα πρόσωπα που εμφανίζονται σ' ένα ανώνυμο κείμενο των μέσων του 14ου αι., που το είχε εκδώσει ο H. Hunger (*Anonymes Pamphlet gegen eine byzantinische «Mafia»*, *Rev. Et. Sud-Est Europ.* 7, 1969, 95-107) από τον cod. Par. gr. 1409. Σε συνδυασμό με άλλες ιστορικές πηγές της περιόδου ταυτίζει τον Γεώργιο Κοκάλα από τη Θεσσαλονίκη με τον ομώνυμο οπαδό του Ιωάννη Καντακουζηνού που πρωτοστατεί στο κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη το 1345, τους δύο Ανδρονίκους Ασάν από τη Βιζύη και το θείο τους Ιωάννη, αδελφό του Μανουήλ Ασάν, το Διπλοβατάτζη με το Διπλοβατάτζη τριών επιστολών του Δημητρίου Κυδώνη, τον ανώνυμο πιγκέρνη με τον πιγκέρνη Δημήτριο Τορνίκη, και τους δύο Τζαμπλάκωνες με τους γιους του Μεγάλου Παπία Αλεξίου Τζαμπλάκωνος, τον Αρσένιο και Ασωματιανό. Ορισμένα πρόσωπα παραμένουν αταύτιστα, όπως π.χ. ο «αιθαλόεις» Λάσκαρις, ο Ανδρόνικος Διπλοβατάτζης κ.ά.

Ο Beyer αποδίδει το κείμενο στο Δημήτριο Κυδώνη και χρονολογεί τη συγγραφή του μεταξύ 1350 και 1352.

3. *Heide u. Helmut Buschhausen*, *Die Handschrift Matenadaran Mesrop Maštoc N 9450 zu Yerevan* (με 8 πίνακες) (σ. 27-36).

Πρόκειται για μικρό εικονογραφημένο Τετραευάγγελο N 9450 σε περγαμηνή που βρίσκεται στο Ερεβάν. Στυλιστικά συνδέεται με το χφ Βιέννης κώδ. 278 και πρέπει ο ίδιος καλλιτέχνης να τα εικονογράφησε. Το χφ άρχισε να γράφεται στην Κύπρο τον 13ο αι., ολοκληρώθηκε όμως στο Akner της Κιλικίας το 1311 από κάποιον Γρηγόριο. Οι συγγραφείς εξετάζουν τη στυλιστική σχέση του Τετραευάγγελου αυτού με άλλα εικονογραφημένα Τετραευάγγελα.

4. *Carolina Cupane*, «Natura formatrix». Umwege eines rhetorischen Topos (σ. 37-52).

Ο ρητορικός τόπος «natura formatrix», η «δημιουργός φύσις», που χρησιμοποιήθηκε κυρίως σε εγκώμια ηγεμόνων, απαντά σποραδικά στην πρώιμη βυζαντινή φιλολογία, εξαφανίζεται όμως για μερικούς αιώνες, επανέρχεται στα χρόνια των Κομνηνών —ίχνη του διαπιστώνονται στα έργα του Θεόδωρου Πρόδρομου και σε πανηγυρικούς—, για να αναστηθεί εντυπωσιακά κατά τη διάρκεια του 14ου αι. στα εγκώμια και τα ερωτικά μυθιστορήματα.

5. *Otto Demus*, *Die Adventusengel von San Marco* (με 6 πίνακες) (σ. 53-66).

Οι τέσσερις μαρμάρيني επιχρυσωμένοι άγγελοι στις γωνίες των τεσσάρων πεσσών που στηρίζουν τον κεντρικό τρούλο του Αγ. Μάρκου της Βενετίας έχουν σχέση με τη σύνθεση του ψηφιδωτού του τρούλου με τη Δευτέρα Παρουσία (adventus Domini) και συνδέουν την παράσταση αυτή μ' εκείνη του μεσαίου

τρούλου με την Ανάληψη. Η σύνδεση αυτή των δύο παραστάσεων υπάρχει και σε ψηφιδωτό στο δυτικό τοίχο πάνω από την κεντρική πύλη. Η στάση των αγγέλων ανάγεται σε βυζαντινά πρότυπα, άμεσο πρότυπό τους όμως είναι οι άγγελοι της Δευτέρας Παρουσίας στο Torcello, αλλά και χαμένο ψηφιδωτό με τη Δευτέρα Παρουσία στον ίδιο τον Άγιο Μάρκο. Οι τέσσερις άγγελοι δεν προέρχονται από τον ίδιο καλλιτέχνη.

6. *J. M. Diethart - P. Dintsis*, Die Leontoklibanarier. Versuch einer archäologisch-papyrologischen Zusammenschau (με 4 πίνακες) (σ. 67-84).

Ξεκινώντας από την αναφορά δέκα *λεοντοκλιβαναρίων* ή *λεώνων κλιβαναρίων* σε παπύρους της Αιγύπτου του 5ου και 6ου αι. οι συγγραφείς προβαίνουν σε μια διεξοδική διερεύνηση της σημασίας του όρου *κλιβανάριος* με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, τις αφηγηματικές πηγές και τα στρατιωτικά εγχειρίδια. Οι *κλιβανάριοι* —ιππείς με φολιδωτούς ή αλυσσιδωτούς θώρακες— είχαν την προσωνομία *λέοντες* στις συγκεκριμένες περιπτώσεις πιθανότατα γιατί έφεραν την παράσταση λέοντος στις ασπίδες τους. Το γεγονός μάλιστα ότι στις επτά από τις δέκα περιπτώσεις υπάρχει και το επίθετο των *γενναιοτάτων λεώνων κλιβαναρίων* καθιστά νομίζω πιθανή και την άποψη ότι επρόκειτο στην πραγματικότητα για σώματα εμπειροπόλεμα και γι' αυτό είχαν στην ασπίδα τους την παράσταση του λέοντα.

7. *Walter Fink*, Neue Deutungsvorschläge zu einigen byzantinischen Monogrammen (σ. 85-94)

Ο συγγρ. προσάγει ορισμένα παραδείγματα από σφραγίδες που έχουν εκδώσει οι Zacos-Veglery και συγκεκριμένα τις υπ' αριθμ. 649, 581, 1182, 1103, 576, 575, 587 (6ου-8ου αι.), για να τεκμηριώσει την άποψή του ότι υπάρχουν δυνατότητες για την ερμηνεία των μονογραμμάτων στις σφραγίδες. Σύμφωνα με τη μέθοδο που προτείνει —αλφαβητική ταξινόμηση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων ενός μονογράμματος καθώς και των ονομάτων, τίτλων και λειτουργιών που αναφέρονται στη βιβλιογραφία— δίνει νέες λύσεις στην ανάγνωση των μονογραμμάτων στις παραπάνω επτά σφραγίδες.

8. *Emil Gamillscheg*, Eine Platonhandschrift des Nikephoros Moschopoulos (Vind. Phil. gr. 21) (με 4 πίνακες) (σ. 95-100).

Ο συγγρ. διακρίνει σε ορισμένα φύλλα του κώδικα Vindob. Phil. gr. 21 τη γραφή του Νικηφόρου Μοσχόπουλου συγκρίνοντάς την με αυτόγραφα του που εμπεριέχονται στο έργο του A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts*. Δίνεται επίσης κατάλογος κωδίκων που έχουν κάποια σχέση με τον Νικηφόρο Μοσχόπουλο.

9. *Wolfgang Hahn*, Die Münzprägung für Aelia Ariadne (με 1 πίνακα) (σ. 101-106).

Αναφέρεται στον τύπο των νομισμάτων που εξέδιδαν μέλη της αυτοκρα-

τορικής οικογένειας. Τελευταίο δείγμα τέτοιων νομισμάτων αποτελούν χρυσά νομίσματα της αυγούστας Αριάδνης, από τη δεύτερη βασιλεία του Ζήνωνα (476-491), ενώ από τον 6ο αι. οι συμβασιλείς και οι σύζυγοι του αυτοκράτορα εμφανίζονται στα νομίσματα μαζί μ' εκείνον.

10. *Christian Hannick*, Zur Metrik des Kontakion (σ. 107-119).

Ο συγγρ. επισημαίνει τη λανθασμένη στάση ορισμένων εκδοτών των ύμνων του Ρωμανού Μελωδού να μη θεωρούν τα κοντάκια ως μέλη, και τη λανθασμένη επομένως μετρική των κοντακίων. Στο παράρτημα δίνει παραδείγματα από νότες.

11. *Gunnar Hering*, Rache am Vaterland? Anmerkungen zur Persönlichkeit des Ioannis Metaxas (σ. 121-136).

Παρατηρήσεις σχετικές με τις εσωτερικές παρορμήσεις και τις διακυμάνσεις στον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά του δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά με βάση το προσωπικό ημερολόγιο και την αλληλογραφία του.

12. *Friedrich Hild*, Die westkilikische Küste von Korakesion bis Anemurion in byzantinischer Zeit (με 4 πίνακες) (σ. 137-145).

Ο συγγρ. παρακολουθεί ερείπια πόλεων που αναφέρονται σε αρχαίες και μεσαιωνικές περιγραφές των ακτών της Κιλικίας, ξεκινώντας από το Κορακήσιον, σημερινό Alayyā, ως το Ανεμούριον και τα ταυτίζει με σημερινά τοπωνύμια. Τέτοιες πόλεις είναι: *Λαέρτης ἐπὶ τῆς θαλάσσης*, *Ναῦλοι*, *Σύεδρα*, *Ἰωτάπη*, *Καστέλο Λουμπάρδε* = η αρχαία *Σελινοῦς*, *Νεφέλιον*, *Ἀντιόχεια ἐπὶ Κράγω*, *Χάραδρος*, *Πλατανοῦς* κ.ά. Η εργασία αυτή αποτελεί προσθήκη στον τόμο 5 των *Tabula Imperii Byzantini* για την Κιλικία και Ισαυρία, και στηρίζεται σε προσωπικές παρατηρήσεις του συγγραφέα από το ταξίδι του στην περιοχή αυτή το 1983.

13. *Wolfram Hörandner*, Die Progymnasmata des Theodoros Hexapterygos (σ. 147-162).

Ἐκδοση ἑξὶ διηγημάτων ἀπὸ τὸν κώδ. Vindob. Phil. gr. 254, που αποτελοῦν προγυμνάσματα τοῦ «γραμματιστοῦ» καὶ ρήτορα Θεόδωρου Ἐξαπτέρυγου, τὸν ὁποῖο εἶχε προσλάβει στὴν αὐλὴ τοῦ Ἰωάννη Γ' Βατάτζης γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τοῦ γιου τοῦ καὶ ἄλλων συνομηλίκων τοῦ, ὅπως π.χ. τοῦ Γεώργιου Ἀκροπολίτη. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὸ μῦθο τῆς Μήδειας, τὸ δεύτερο στὴ μετοικεσία τῶν Κρητῶν στὴ Μυσία, τὸ τρίτο στὸ μῦθο τοῦ Ἀρίωνα, τὸ τέταρτο στὸ μῦθο τοῦ Οιδίποδα, τὸ πέμπτο στὸ μῦθο τοῦ Δία καὶ τῆς Σεμέλης καὶ τὸ τελευταῖο στὸ μῦθο τῆς ἀλεπούς καὶ τοῦ κόρακα. Ἀκολουθεῖ πίνακας λέξεων με ἀπαξ λεγόμενα, ἀθησαύριστες λέξεις καὶ ἀναφορές σε ἄλλα βυζαντινὰ κείμενα.

14. *Irmgard Hutter*, Das Bild der Frau in der byzantinischen Kunst (με 4 πίνακες) (σ. 163-170).

Σκιαγραφία τῆς ἀπεικόνισης τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ τέχνη με ἐπιλογὴ

από το εικονογραφικό υλικό. Η συγγρ. παρατηρεί ότι όλο και εξαφανίζονται τα ίχνη θηλυκότητας στην παράσταση της γυναίκας.

15. *Ewald Kislinger, Kaiser Julian und die (christlichen) Xenodocheia* (σ. 171-184).

Ξεκινώντας από την επιστολή του αυτοκράτορα Ιουλιανού προς τον Αρσάκιο, αρχιερέα της Γαλατίας, με την οποία τον διέτασε το 362: *ξενοδοχεῖα καθ' ἐκάστην πόλιν κατὰστησον πυκνά, ἵν' ἀπολαύσωσιν οἱ ξένοι τῆς παρ' ἡμῶν φιλανθρωπίας* (επ. 84) ο συγγρ. προσπαθεί να δώσει τις διάφορες φάσεις στη σημασιολογική εξέλιξη του όρου *ξενοδοχείον* και τη σχέση του με άλλα φιλανθρωπικά ιδρύματα του Βυζαντίου, όπως *πανδοχείον*, *πτωχοκομείον*, *ξενών*, κ.ά.

16. *Johannes Koder, Anmerkungen zur «Neuen Mitte»* (σ. 185-192).

Με αφορμή τον τίτλο του βιβλίου του H. Hunger, *Reich der neuen Mitte* που αναφέρεται στο βυζαντινό κράτος, το κράτος δηλ. που είχε ως κέντρο την Κωνσταντινούπολη όχι μόνο από άποψη γεωγραφική και πολιτική αλλά και από άποψη θρησκευτική, πολιτιστική και οικονομική, όπως ακριβώς θεωρεί την Κωνσταντινούπολη και ο Θεόδωρος Μετοχίτης στο λόγο του «Βυζάντιος», ο συγγρ. προσάγει παραδείγματα και από άλλους βυζαντινούς συγγραφείς που χρησιμοποιούν τον όρο *μέσος*, *μεσαίτατος* όχι όμως αποκλειστικά και μόνον για την Κωνσταντινούπολη.

17. *Taxiarchis Koliass, Essgewohnheiten und Verpflegung im byzantinischen Heer.* (σ. 193-202).

Ο συγγρ. ασχολείται με τη διατροφή των στρατιωτών, τον αριθμό και τη σύσταση των γευμάτων και τα εφόδια που έπαιρναν μαζί τους σε καιρό εκστρατείας με βάση τα στρατιωτικά εγχειρίδια, τις αφηγηματικές και νομοθετικές πηγές.

18. *Karoline Czerwenka-Papadopoulos, Eine Wiener Ikone aus dem Umkreis des Andreas Ritsos. Με 5 πίνακες* (σ. 203-212).

Εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας από τον ελληνικό ναό της Αγίας Τριάδος στη Βιέννη χρονολογούνταν μέχρι πρόσφατα με βάση τεχνοτροπικά στοιχεία στον 17ο αι. και θεωρούνταν ότι αποτελούσε επανάληψη μιας σύνθεσης του γνωστού Κρητικού ζωγράφου Ανδρέα Ρίτσου ή Rico (β' μισό 15ου αι.). Ωστόσο μετά τον καθαρισμό της εικόνας το 1983 μια στυλιστική έρευνα και σύγκριση με υπογεγραμμένα έργα του Ρίτσου πείθει ότι πρόκειται για έργο σύγχρονου ή μαθητή του γνωστού ζωγράφου και θα πρέπει να χρονολογηθεί λίγο μετά το 1500.

19. *Otto Kresten, Der sogenannte «Absetzungsvermerk» des Patriarchen Ioannes XIV Kalekas im Patriarchatsregister von Konstantinopel (cod. Vind. hist. gr. 47 f. 116^v)* (σ. 213-219).

Η εργασία αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο της έρευνας για την έκδοση του Patriarchatsregister της Κωνσταντινούπολης που έχουν αναλάβει ο Η. Hunger και ο Ο. Kresten. Διορθώνοντας την άποψη που είχε διατυπώσει παλιότερα ο Ρ. Wirth (*Byz. Zeit.* 56, 1963, 16-23), ο συγγρ. επισημαίνει ότι η σημείωση στο φ. 116^v του cod. Vind. Hist. gr. 47 δεν αφορά την παραίτηση του Πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ' Καλέκα ούτε σχετίζεται με τον τόμο του 1347 που ακολουθεί στο κείμενο αλλά με την επιστολή που απηύθυνε ο Ιωάννης προς τους μοναχούς του Άθω το Νοέμβριο του 1344.

20. *Wolfgang Lackner*, Zu Editions-geschichte, Textgestalt und Quellen der Passio S. Polyeucti des Symeon Metaphrastes (σ. 221-231).

Με σκοπό να δώσει απάντηση στα ερωτήματα που είχε θέσει παλιά ο Α. Ehrhard σχετικά με το έργο του Συμεών Μεταφραστή και συγκεκριμένα αν ο Συμεών ο Μεταφραστής είχε κάνει δύο εκδόσεις του Μηνολογίου ή όχι και ποια πρότυπα χρησιμοποίησε, ο συγγρ. μελετά το Μαρτύριο του Αγ. Πολυεύκτου (*BHG* 1568, 1568B) και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Συμεών 1) δεν πρόέβη σε μια δεύτερη επεξεργασία του Μαρτυρίου του Αγ. Πολυεύκτου και 2) δεν αρκούσαν μόνο σε μια στυλιστική επεξεργασία παλιών κειμένων που να ικανοποιεί τις φιλολογικές απαιτήσεις των συγχρόνων του, αλλά προσπαθούσε να περιλάβει όσο το δυνατό περισσότερες πληροφορίες για κάθε άγιο. Πλησιάζει επομένως το έργο του την ιστοριογραφία, πράγμα που αποτελεί ένα ακόμη επιχείρημα για την ταύτιση του Μεταφραστή με τον συγγραφέα του Χρονικού του Λογοθέτη. Επιπλέον ο συγγρ. παραθέτει κατάλογο βίων αγίων, όπου ο Συμεών χρησιμοποίησε δύο ή περισσότερες πηγές.

21. *Otto Mazal*, Eine neue Handschrift der «Synopsis Historiarum» des Ioannes Skylitzes (σ. 233-240).

Περιγραφή ενός σπαράγματος οκτώ φύλλων από ελληνικό κώδικα που βρέθηκε το 1974 στην Αυστριακή Εθνική Βιβλιοθήκη και ονομάστηκε cod. Suppl. gr. 192. Τα επτά φύλλα περιέχουν τμήμα της Ιστορίας του Ιωάννη Σκυλίτζη και το όγδοο της Συνέχειας. Ο κώδικας είναι χαρτώος, περίπου 375×260 χιλ., χωρίς υδατογραφήματα και όχι σε καλή κατάσταση. Παλαιογραφικά χρονολογείται στον 14ο αι. Ο συγγρ. παραθέτει κατάλογο των γραφών που φυσικά δεν αναφέρονται στο κριτικό υπόμνημα των εκδόσεων του I. Thurn και του E. Τσολάκη για την Ιστορία του Ιωάννη Σκυλίτζη και τη Συνέχειά της αντίστοιχα.

22. *Nobbert Mersich*, Tzibritze. Zum Austragungsort der Schlacht von Myriokephalon (1176). Με δύο πίνακες (σ. 241-246).

Με βάση το σχετικό χωρίο και την περιγραφή του Νικήτα Χωνιάτη και δυτικές πηγές που αναφέρονται στην Γ' Σταυροφορία ο συγγρ. θεωρεί ότι η κλεισούρα Τζιβρίτζη, όπου ηττήθηκε ο Μανουήλ Α' Κομνηνός στη μάχη του Μυριοκέφαλου (1176), πρέπει να είναι η κοιλάδα Çay βόρεια του Kirkbaş και νότια της ομώνυμης πόλης Çay.

23. *Peter E. Pieler*, Kodifikation als Mittel der Politik im frühen Byzanz? (σ. 247-260).

Ο συγγρ. συζητά ορισμένα ερωτήματα σχετικά με την κωδικοποίηση νόμων στο Βυζάντιο: 1) Τη σημασία των κωδικοποιήσεων και του φορέα που τις αναλάμβανε. 2) Το ποια πρόσωπα ή ομάδες προσώπων εισηγήθηκαν, σχεδίασαν και διηύθυναν τις εργασίες κωδικοποίησης και ποιο το μέτρο εξάρτησής τους από την αυτοκρατορική εξουσία, 3) Τις νομικο-πολιτικές απόψεις των νομομαθών αυτών που λίγο-πολύ φαίνονται στα προοίμια των νομοθετικών βιβλίων και τέλος 4) Το αν οι κωδικοποιήσεις πρέπει να θεωρηθούν ως μέρος μιας γενικότερης πολιτικής αντίληψης.

24. *Marcell Restle*, Zur Baugeschichte der Georgskirche zu Azra. Με 4 πίνακες (σ. 261-266).

Κατά την αποστολή στο Hauran της Συρίας για τη μελέτη των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών αρχιτεκτονικών μνημείων της περιοχής, ο συγγρ. μελέτησε τον ναό του Αγ. Γεωργίου στην Azra. Πρόκειται για οκταγωνικό ναό με κόγχη του έτους 515 σύμφωνα με την υπάρχουσα επιγραφή. Ο συγγρ. εξετάζει κυρίως τον τύπο του τρούλου και συμπεραίνει ότι προϋπήρξαν δύο παλιότεροι τρούλοι που αντικαταστάθηκαν δυο φορές.

25. *Georg Scheibelreiter*, Justinian und Belisar in fränkischer Sicht. Zur Interpretation von Fredegar, Chronicon II 62 (σ. 267-280).

Εξετάζει τον χαρακτήρα του χρονικού του Fredegar. Η εσωτερική δομή του έργου αποδεικνύει την εξάρτησή του από τα υστερορωμαϊκά και χριστιανικά παγκόσμια χρονικά αλλά και την ανικανότητα του συγγραφέα να συγχωνεύσει σε μια ενότητα τα διάφορα στοιχεία που παραλαμβάνει.

26. *Peter W. Schienerl*, Reliquiar und Ziegenbalg. Zur Typologie von Amulett = behältnissen aus dem Sahararum. Με 2 πίνακες (σ. 281-292).

Ο συγγρ. μελετά τη χρήση του φυλακτού ως καθημερινού κοσμήματος. Την ποικιλία των μορφών που παρουσιάζουν τα περιάπτα στον ισλαμικό κόσμο τα ανάγει σε δυο βασικές φόρμες. Η μια έχει πρότυπο το πρωτοβυζαντινό κόσμημα, ενώ η δεύτερη απεικονίζει τον ασκό από δέρμα τράγου (Ziegenbalg) που χρησιμοποιείται από τους νομάδες της Σαχάρας για τη διατήρηση και μεταφορά ύδατος.

27. *Gudrun Schmalzbauer*, Der Evangelientext der Inschriften der Mauriotissa-Kirche in Kastoria (σ. 293-299).

Εκδίδει δέκα επιγραφές που επεξηγούν ισάριθμες παραστάσεις από περικοπές του Ευαγγελίου για θαύματα του Χριστού στο παρεκκλήσι του Αγ. Ιωάννη του Θεολόγου της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά. Επισημαίνει την ανάγκη να δίδεται μεγαλύτερη προσοχή στις βυζαντινές επιγραφές για την παράδοση των κειμένων.

28. *Werner Seibt*, Das Reliquiarkreuz des Leon «Damokranites» πατριίκιος και δομέστικος της Δύσεως. Με 4 πίνακες (σ. 301-310).

Ο συγγρ. περιγράφει τον Σταυρό του Μουσείου Τέχνης της Γενεύης (Inv. No AD 3062) που φέρει επιγραφή με το όνομα του Λέοντα «Δαμοκρανίτη». Ερμηνεύοντας την επιγραφή ο συγγρ. υποστηρίζει ότι ο Λέων ήταν δομέστικος των σχολών της Δύσεως και συγχρόνως «πρωτάρχης» (δεν πρόκειται για τεχνικό όρο), ίσως τοποτηρητής του τάγματος των Μακεδόνων, που έφερε και τον τίτλο του πατριίκιου. Το επίθετο Δαμοκρανίτης δεν είναι οικογενειακό, αλλά δηλώνει την προέλευση του Λέοντα από την πόλη Δαμοκράνεια της Θράκης, όπου κι εκεί μαρτυρείται η λατρεία του αρχάγγελου Μιχαήλ που αναφέρεται στην επιγραφή του Σταυρού. Ο Λέων έζησε πιθανότατα στα τέλη του 10ου-αρχές 11ου αιώνα.

29. *Peter Soustal*, Historisch-topographisches aus dem Kontobuch des Antonio Barbier von 1366-1367 (σ. 311-320).

Ο *Computus*, το βιβλίο δηλαδή εσόδων και εξόδων του θησαυροφύλακα του Αμεδαίου Στ' της Σαβοτίας Antonio Barbier, που περιλαμβάνει και τα έξοδα της σταυροφορίας του Αμεδαίου στο Βυζάντιο από τα μέσα Ιουνίου 1366 ως τα τέλη Ιουλίου 1367, παρέχει πολύτιμα στοιχεία για τοπογραφικά και ιστορικά ζητήματα της σταυροφορίας αυτής, τα οποία δεν είχαν αξιοποιηθεί μέχρι σήμερα, γιατί η έκδοση του *Computus* από τον F. Bollati di Saint-Pierre δεν είχε κατάλογο ονομάτων κτλ. Ο συγγρ. ταυτίζει ορισμένα τοπωνύμια που αναφέρονται στο βιβλίο του Barbier διαφωτίζοντας έτσι τη διαδρομή και τους σταθμούς που έκανε ο Αμεδαίος πηγαίνοντας στο Βυζάντιο και επιστρέφοντας στην πατρίδα του. Πρώτος σταθμός το Turfont = Curfo, η Κέρκυρα δηλ., όπου και ο ναός της Beate Marie de Casopuli = Casopoli = Κασσιόπη στο βόρειο τμήμα του νησιού. Meldunum = Modon, η Μεθώνη, Castrum Jout = το λιμάνι Jonc στον κόλπο του Ναυαρίνου, S. Georgii de Arbore portus = το νησί Sangiorgio Albora ή Σαν Τζόρτζη δ' Άρμπουρα, Άγιος Γεώργιος δε Άρμπουρης, 22 χλμ. NNΔ του Σουνίου, Calocastro και Castrum de Coquino = Κότζηνον, κάστρο της Λήμνου και Παλαιόκαστρον, το όνομα της πρωτεύουσας του νησιού. Eneacossia = Encacossia: Πρόκειται για το βυζαντινό χωριό Εννεακόσια, 4 χλμ. BBΔ του Ρηγίου που το κατέλαβε ο Αμεδαίος στις 14 Μαΐου 1367 (σημερινό Nakkaš Çiftlik) και Caloneyro = Καλόν Νερόν, βυζαντινό χωριό κοντά στο προηγούμενο. Τέλος Portus de Vondices = χωριό Vodice 10 χλμ. ΝΔ του Šibenik, σταθμός του Αμεδαίου στη Δαλματία κατά την επιστροφή του.

30. *Erich Trapp*, Plagiat in der Geschichtsschreibung Mehmeds II? Byzantinische Tradition in moderner Zeit (σ. 321-332).

Πρόκειται για ασυνήθιστη εργασία. Ο συγγρ. παραθέτει χωρία από τα βιβλία των Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Pastor, *Geschichte der Päpste* και Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* και αντίστοιχα χωρία από το βιβλίο του F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, από όπου φαίνεται ότι ο τελευταίος πέρασε στο έργο του σχεδόν αυτολεξεί τα χωρία

που παραθέτει ο συγγρ. —ίσως και άλλα—, χωρίς να αναφέρει τους παραπάνω συγγραφείς, πράγμα που έκανε και ο Μελισσηνός με το έργο του Σφραντζή.

31. *Gerda Wolfram*, Ein neuwertes Exaposteilarion Anastasimon Konstantins VII.

Παρατηρήσεις για το μέτρο και τον ήχο του Αναστάσιμου Εξαποστειλαρίου *τοῖς μαθηταῖς συνέλθωμεν ἐν ὄρει Γαλιλαίας* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου από τον κώδικα Αχρίδας (Ochrid 53).

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Paolo Odorico, *Il prato e l'ape. Il sapere sentenzioso del monaco Giovanni*, Βιέννη, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1986, σ. XII + 297 (Wiener Byzantinische Studien, Band XVII).

Το βιβλίο αυτό παρουσιάζει την κριτική έκδοση δύο βυζαντινών γνωμολογίων. Το πρώτο, το ονομαζόμενο από τον P. Odorico *Florilegium Marcianum* [στο εξής: *F.M.*], σώζεται στον κώδ. Marc. gr. 23 και ήταν ανέκδοτο. Το δεύτερο, δημοσιευμένο ήδη το 1829 από τον J.-F. Boissonade, αλλά με τρόπο ελαττωματικό και ελλιπή (3/4 του συνόλου του κειμένου), είναι το γνωμολόγιο του Ιωάννου Γεωργίδη [στο εξής: *Γ.*]. Ο συγγρ. εκθέτει εξάλλου τις γενικές γραμμές της εξέλιξης των «ιερο-κοσμικών» γνωμολογιών [στο εξής: ι-κ. γνωμολ.] με βάση την αλληλένδετη ιστορία αυτών των δύο συλλογών, η πνευματική συνεισφορά των οποίων στη γνώση της εποχής τους είναι δεδομένη.

Στο κύριο σώμα του βιβλίου προτάσσονται τρεις πρόλογοι, των H. Hunger, A. Guillou και του ίδιου του συγγρ. αντιστοίχως (σ. VII-XII). Αποτελείται από μία μεγάλη εισαγωγή (σ. 1-62) και την κριτική έκδοση των μνημονευομένων ανθολογιών με τους τίτλους: I) *Florilegium Marcianum litterarum ordine dispositum* (σ. 63-118), II) *Sententiae a Joanne Georgida Monacho collectae* (σ. 119-255), III) *Appendix* (τρία σύντομα κείμενα σχετικά με την παράδοση του *Γ.*, σ. 257-272). Στο τέλος επιτάσσονται δύο ευρετήρια, των εκδιδόμενων γνωμικών (1877) και των συγγραφέων (80 εκτός από τη Βίβλο) αντιστοίχως.

Στον πρόλογο ο συγγρ. δικαιολογεί τον τίτλο του βιβλίου. «Λειμών» (prato) και «μέλισσα» (ape) είναι όροι επαναλαμβανόμενοι στη βυζαντινή λογοτεχνία, η μεταφορική έννοια των οποίων σχετικά με το θέμα της μελέτης είναι φανερή. Με την έκφραση «η γνωμική γνώση του μοναχού Ιωάννου» υποστηρίζεται η πνευματική σημασία των γνωμολογιών στο πλαίσιο του βυζαντινού πολιτισμού.

Η εισαγωγή χωρίζεται σε έξι κεφάλαια: 1. *Η εξέλιξη των βυζαντινών ανθολογιών μέχρι το 10ο αι.* (σ. 3-11). Ο συγγρ. αναφέρεται ιδιαίτερα στα ι-κ. γνωμολ. Σύμφωνα μ' αυτόν αυτά τα ανθολόγια, νοούμενα ως εργαλεία δουλειάς

για την εξυπηρέτηση των μορφωμένων, γεννιούνται στο πρώτο μισό του 9ου αι., δηλαδή τουλάχιστον μισόν αιώνα πριν από τη χρονολογία που υποστήριζε ο M. Richard με βάση την εξέλιξη των *Κεφαλαίων Θεολογικών (Locis Communes)* του Ψευδο-Μαξίμου [στο εξής: *Ψ-Μ.*] (M. Richard, *Florilèges grecs. Dictionnaire de Spiritualité*, T.V. Παρίσι 1964, σσ. 475-512. Βλ. σσ. 475). Τα ι-κ. γνωμολ. διακρίνονται από το μικτό χαρακτήρα τους, τον αποκλεισμό των αποσπασμάτων μεγάλης έκτασης, την ελάττωση του αριθμού των χωρίων της Βίβλου και τη δομική ποικιλία τους. Ο συγγρ. πράγματι ξεχωρίζει όχι μόνο τη δομή κατά κεφάλαια (π.χ. ο *Ψ-Μ.*, από τον 10ο αι.), όπως ο Richard, αλλά και τη διάρθρωση κατά αλφαβητική σειρά (π.χ. το *F.M.* και ο *Γ.*), κατά συγγραφέα (π.χ. το *Corpus Parisinum*, από το πρώτο μισό του 9ου αι.), σε μορφή ερωταποκρίσεων ή ακόμα τη μικτή δομή.

2. Το γνωμολ. του Ιωάννου Γεωργίδη (σ. 12-25). Εδώ αποδεικνύεται ότι ο *Γ.* χρησιμοποίησε το *F.M.* ως πηγή και στη συνέχεια τοποθετείται το τελευταίο γνωμολόγιο στο ιστορικό πλαίσιο του, με βάση την εξαντλητική ανάλυση του Marc. gr. 23. Ο συγγρ. του *F.M.* — κάποιος Ιωάννης, όπως γράφει αυτό το ανθολόγιο— ήταν άνθρωπος με υψηλό πνευματικό επίπεδο και έζησε στο πρώτο μισό του 9ου αι. (ή λίγο αργότερα). Πρόκειται πιθανόν για τον εικονοκλάστη πατριάρχη Ιωάννη Ζ' τον Γραμματικό. Σύμφωνα με τον P. Odorico, μετά από την πτώση των εικονοκλαστών ο κώδικας του αναφερόμενου Ιωάννου παραλήφθηκε από τον Φώτιο. Ύστερα το χφ (ή ένα αντίγραφο του) χρησιμοποιήθηκε από τον Γεωργίδη, και στο δεύτερο μισό του 10ου αι. αντιγράφηκε πάλι εξ ολοκλήρου με αξιοπιστία. Αυτό είναι το αντίγραφο που έφτασε σε μας.

3. Υποθέσεις για την εξέλιξη των ι-κ. ανθολογιών από το 10 αι. μέχρι την πιο πρόσφατη χειρόγραφη παράδοση (σ. 26-28). Βασισμένος στην εξέλιξη του *Γ.*, ο συγγρ. επισημαίνει ότι στη διάρκεια του 10ου αι. τα γνωμολ. χάνουν τον καλλιεργημένο και ιδιωτικό χαρακτήρα τους, για να γίνουν μεγαλύτερα και απρόσωπα. Ο συγγρ. τοποθετεί σ' αυτή τη φάση τα δύο δημοφιλέστερα ανθολόγια, δηλ. το *Ψ-Μ.* και το *Γ.*, ανεξάρτητα μεταξύ τους. Στο τέλος του 10ου αι. / αρχές του 11ου αι., το ενδιαφέρον για τέτοιες συλλογές λιγοστεύει. Από τον 11ο αι. οι λόγιοι συντέμνουν τα κείμενα κατά τις προσωπικές προτιμήσεις τους.

4. *Ιδιοτυπία και αξία του F.M. και του Γ.* (σ. 29-36). Το *F.M.* είναι ανθολόγιο ιδιωτικής χρήσεως και δείχνει την προσωπική σφραγίδα ενός πολύ διαβασμένου συγγραφέα με διάφορα ενδιαφέροντα. Προέχουν τα γνωμικά και εξηγητικού χαρακτήρα (Χωρίκιος, Ολυμπιόδωρος, Προκόπιος), τα χωρία του Μεγ. Βασιλείου και του Γρηγορίου του Θεολόγου, η *Κ.Δ.* και μεταξύ άλλων συγγρ. ο Ισοκράτης και ο Ιωάννης της Κλίμακος. Ο *Γ.*, αντιθέτως, είναι προϊόν ενός ανθρώπου με μικρή μόρφωση, ο οποίος χρησιμοποιεί έργα ψυχωφελή και ηθικοπλαστικά με ευρεία διάδοση και γράφει για το κοινό με τη βοήθεια ανθολογιών. Ένα μεγάλο ποσοστό των γνωμικών προέρχονται από την *Π.Δ.*, αλλά και από τους Πατέρες της Εκκλησίας, την αισωπική και μοναστική λογοτεχνία και τα διηγήματα του Ηλιοδώρου και του Αχ. Τατίου.

5. *Η χειρόγραφη παράδοση* (σ. 37-54). Το *F.M.* σώζεται μόνο στο *Marc. gr.* 23, από το δεύτερο μισό του 10ου αι. Ο *Γ.* έφτασε σε μας σε εννέα χφφ. Τέσσερα απ' αυτά (10ου και 11ου αι.) το παραδίδουν ολόκληρο. Τα άλλα πέντε (15ου και 16ου αι.) παρουσιάζουν το κείμενο συντετμημένο με τρόπο διαφορετικό σε κάθε περίπτωση και προσφέρουν παραλλαγές με μεγάλες διαφορές. Ο συγгр. αποδεικνύει ότι είναι αδύνατο να αποκατασταθεί ένα μοναδικό αρχέτυπο.

6. *Παρατηρήσεις στα κριτήρια που ακολουθούν την έκδοση* (σ. 55-58).

Η κριτική έκδοση του *F.M.* (505 γνωμικά αν περιληφθούν και τα 95 σχόλια που επιτάσσονται μετά απ' αυτή) και του *Γ.* (1233 γνωμικά) παρουσιάζεται με μεγάλη πολυμάθεια και σεβασμό στην παράδοση. Κάτω από κάθε γνωμικό επισημαίνονται, όσο είναι δυνατό, οι σημαντικότεροι παραλληλισμοί στις άλλες συλλογές και η πηγή της προέλευσής τους. Σ' ένα παράρτημα επισυνάπτονται τα γνωμικά του *Γ.* που σώθηκαν μόνο στα συντετμημένα κείμενα και μία συλλογή 59 μετρικών γνωμικών του Γρηγ. Ναζιανζηνού που αποδίδεται στον Γεωργίδη.

Ας μου επιτραπεί μόνο μία μικρή παρατήρηση σχετικά με τον πρώτο πρόλογο, όπου ο εκδότης παρουσιάζει το βιβλίο: Ο *Ψ-Μ.* παίρνει τη δομή κατά κεφάλαια («Kapiteleinteilung», σ. VII) από τα *Ιερά Παράλληλα*, αλλά όχι από το *Corpus Parisinum*, που δεν έχει τέτοια διάρθρωση (βλ. σ. 8-10, 26).

Το λαμπρό έργο του P. Odorico δεν προσφέρει μόνο πλούσιο υλικό στον κλασικό φιλόλογο, αλλά ανοίγει συγχρόνως νέους δρόμους και θα είναι απαραίτητο εργαλείο για κάθε μελλοντική εργασία ή έκδοση βυζαντινών ανθολογιών. Ο συγгр. αποδεικνύει ότι πρέπει να εξεταστούν τα γνωμολόγια στο πλαίσιο της παράδοσης της βυζαντινής λογοτεχνίας και να ερευνηθούν οι ιστορικές και οι κοινωνικές απόψεις τους. Και όσο αφορά τον Γεωργίδη, αυτή δεν είναι καθόλου πια μια «étrange compilation» (M. Richard: *ό.π.*, στ. 498).

Barcelona

J. SIMÓN PALMER

W. W. McGrew, Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881. The Transition in the Tenure and Exploitation of Land from Ottoman Rule to Independence, The Kent State University Press 1985, σ. XXII + 339.

I. Η μελέτη του γαιοκτητικού προβλήματος του νεοελληνικού κράτους, με τις πολυποίκιλες εκφάνσεις του, δεν αντιμετωπίστηκε από την επιστήμη με το απαιτούμενο για τη σπουδαιότητά του ενδιαφέρον, ούτε από την ελληνική πολιτεία, με την ευκαιριακή νομοθετική αντιμετώπισή του.

Το γαιοκτητικό πρόβλημα και οι εκφάνσεις του «επιβίωσαν» στη νεοελληνική κοινωνία, η οποία καλούνταν να καταβάλει το «τίμημα» της σταδιακής αναδημιουργίας του ελληνικού κράτους, της επεκτάσεως των ορίων του και των

ειδικότερων ρυθμίσεων στις συνομολογημένες διεθνείς Πράξεις.

Φαίνεται όμως ότι υπήρχε μια πραγματική «αδυναμία» για την ουσιαστική εξομάλυνση του γαιοκτητικού προβλήματος. Η συσσώρευση στις «νέες» ρυθμίσεις της νεοελληνικής πολιτείας, που στηρίζονταν στο προηγούμενο οθωμανικό γαιοκτητικό καθεστώς, επάνω στο οποίο βασιζόνταν για την ενεργητική τους νομιμοποίηση τα ιδιωτικά δικαιώματα, —που προβάλλονταν σαν «εμπράγματα»—, είχε ως φυσικό επακόλουθο τη δημιουργία σωρείας δικαιούχων, νόμιμων ή όχι, στους οποίους παρέχονταν ουσιαστικά διαφοροποιημένη «προστασία» απ' αυτήν που είχαν κάτω από το οθωμανικό καθεστώς δικαίου.

Ένα από τα αποτελέσματα της δημιουργίας και «επιβιώσεως» του γαιοκτητικού προβλήματος, ήταν να υπάρχει: άλλοτε απώλεια ιδιωτικών ή δημόσιων δικαιωμάτων, άλλοτε μείωση ή ελαχιστοποίησή τους, και άλλοτε διεύρυνση του περιεχομένου τους.

Ως αιτίες θα μπορούσαν να αναφερθούν, κυρίως, οι ρυθμίσεις των σχετικών διεθνών συνθηκών, σε συνδυασμό με τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας. Η έλλειψη εξάλλου ουσιαστικής γνώσεως της ιδιόμορφης νομικής φύσεως των γαιοκτητικών και λοιπών θεσμών του ιερονομικού-μουσουλμανικού και του πολιτικού-οθωμανικού δικαίου, σε σχέση με το (βυζαντινορωμαϊκό) δίκαιο που ίσχυε τότε στην Ελλάδα, συνετέλεσε στη μη ορθή αξιολόγηση του όλου γαιοκτητικού προβλήματος, με συνέπεια οι «λύσεις» που δόθηκαν να αποτελέσουν τις απαρχές νέων προβλημάτων, κοινωνικών, οικονομικών, δικαίου, κ.ά., έτσι ώστε να προσδίδεται η εντύπωση παντελούς «αδυναμίας» επιλύσεώς του.

Ια. Η προβληματική αυτή ήταν απαραίτητη προεισαγωγή για το πρόσφατα δημοσιευμένο έργο του McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881. The Transition in the Tenure and Exploitation of Land from Ottoman Rule to Independence*, («Γη και Επανάσταση στη νεότερη Ελλάδα, 1800-1881. Η μετάβαση του καθεστώτος της κατοχής και εκμεταλλεύσεως της γης από την οθωμανική κυριαρχία στην [ελληνική] Ανεξαρτησία»), στο οποίο επιχειρείται μια ουσιαστική ιστορική ανάλυση και αξιολόγηση του γαιοκτητικού προβλήματος του νεοελληνικού κράτους, στο χρονικό πλαίσιο των ετών 1800-1881, που καλύπτουν την ιστορική περίοδο από την προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας και Άρτας του 1881. Η όλη ανάπτυξη περιέχεται σε XVI κεφάλαια και επτά παραρτήματα: ένα εισαγωγικό κεφάλαιο (I), δύο βασικά μέρη για το γαιοκτητικό καθεστώς πριν από την Αντιβασιλεία του Όθωνα (κεφάλαια II-V) και για τις διαφοροποιήσεις του κατά τη διάρκεια της Μοναρχίας (κεφάλαια VI-XV), ένα τελικό κεφάλαιο (XVI) με τα συμπεράσματα και τον επίλογο, και στα παραρτήματα (A-G) που συμπληρώνουν με τα εξειδικευμένα στοιχεία τους τη θεματική του όλου έργου. Οι σημειώσεις παραθέτονται συγκεντρωτικά στο τέλος, γεγονός που δυσχεραίνει τη μελέτη του βιβλίου.

II. Στο πρώτο εισαγωγικό κεφάλαιο του έργου, με τον τίτλο «Εισαγωγή: Η Ελλάδα [κατά] το 1833», διαγράφεται η πραγματική όψη της Ελλάδας, κατά τον

χρόνο της αφίξεως στην Ελλάδα του νεαρού βασιλέα Όθωνα. Στην περιγραφή αυτή είναι έκδηλη η δεινή οικονομική κατάσταση της χώρας. Παντού κυριαρχούσε η «ερήμωση», με την κυριολεκτική της σημασία, απότοκη πολλών γεγονότων και αιτιών, που εκθέτονται τεκμηριωμένα, δίνοντας έτσι τη βασική περιγραφική απάντηση στο ουσιαστικό συμπερασματικό του ερώτημα «γιατί η Ελλάδα το 1833 ήταν [οικονομικά] κατεστραμμένη» (σ. 1 κ.ε.).

Πα. Η χρήσιμη αυτή απεικόνιση της οικονομικής καταστάσεως του νεοελληνικού κράτους προΐδεάζει τον μελετητή του ιδιόμορφου αυτού πολιτικο-κοινωνικο-οικονομικο-νομικού θέματος της ελληνικής γαιοκτησίας, να επαναοριοθετήσει ορθά τις απαρχές της εμφανίσεώς του, και των δημιουργικών του αιτιών, ως ουσιαστικών στοιχείων συνθέσεως του ιδιόμορφου αυτού θέματος. Με βάση τα στοιχεία αυτά ο συγγρ. επιχειρεί να αναλύσει ιστορικο-οικονομικά τη γαιοκτητική ελληνική πραγματικότητα (το πλαίσιο δικαίου της οποίας έχει ήδη τελευταία διερευνηθεί¹, στη βάση της δομικής (εσωτερικής) οριοθετήσεως του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της τέως οθωμανικής γαιοκτησίας και του τρόπου του «μεταβολισμού» της στις μορφές κυριότητας του ισχύοντος τότε ελληνικού (βυζαντινορωμαϊκού) δικαίου). Για την επίτευξη του σκοπού αυτού ο συγγρ. επικεντρώνει την έρευνά του στο ειδικότερο αντικείμενο της θεματικής του αυτής, που ήταν το πρόβλημα των γαιών πριν και κατά τη Μοναρχία στην Ελλάδα: μια γενική εικόνα του αντικειμένου περιέχεται στην καθαυτό εισαγωγή του πρώτου μέρους του έργου του: «Το πρόβλημα της γης πριν από το 1833» (σ. 21), του οποίου η ανάπτυξη εκτείνεται στα επόμενα κεφάλαια II-V.

Η εικόνα αυτή περιλαμβάνει όλη τη σειρά των κεντρικών πραγματικών γεγονότων που αφορούσαν: την περιέλευση, εξαιτίας των διεθνών συνθηκών, της τεράστιας ιδιοκτησίας που διοικούσαν οι Οθωμανοί στη νόμιμη κατοχή του νέου ελληνικού κράτους. Έτσι, το κράτος απέκτησε τη βασικότερη φυσική πηγή πλούτου για την ανάπτυξη της αγροτικής του οικονομίας, στην οποία όμως υπήρχαν διαμορφωμένα ή διεκδικούμενα ιδιωτικά δικαιώματα, τα οποία πολύ ορθά και με πολύ σαφήνεια επισημαίνονται από το συγγρ. έτσι ώστε να εμφανίζεται η όλη γαιοκτητική κατάσταση στην πραγματική διάσταση, στην οποία βρίσκονταν οι τέως οθωμανικές ιδιοκτησίες²: οι επισημάνσεις αυτές τονίζουν ιδιαίτερα την επιβαρημένη (νομικά) κατάσταση των ιδιοκτησιών αυτών, την πραγματική κατάληψη πολλών απ' αυτών από Χριστιανούς, που επικαλούνταν ιδιωτικά τους δικαιώματα, τη διατήρηση ορισμένων περιορισμένων γαιοκτητικών δικαιωμάτων των Μουσουλμάνων, κ.ά. Παράλληλα χρειάζεται να μνημονευθεί μια ουσιαστική συμπερασματική διαπίστωση του συγγρ. που υποστηρίζει ότι τελικά η ταυτότητα, η τοποθεσία, η έκταση και η προηγούμενη νομική κατάσταση πολλών επιβαρημένων μουσουλμανικών κτημάτων ήταν αναμφίβολα διαφορούμενες.

1. Ευρύτερη ανάλυση των ειδικότερων γαιοκτητικών προβλημάτων και των νομικών «μεταβολισμών» της ιδιοκτησίας (που αξιολογείται κάτω από το πρίσμα της ιστορικο-νομικής διαμορφώσεώς της στο νεοελληνικό Δίκαιο) υπάρχει στον Γ. Π. Νάκου, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών*, Θεσσαλονίκη 1984· του ίδιου, *Εξελικτικές διακυμάνσεις του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος*, ως συμβολή στο δίκαιο του Τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού, *Ιστορία Ελληνικού Δικαίου*, τχ. Β', Θεσσαλονίκη 1986, σε περιεκτικότερη μορφή.

Πβ. Με βάση τις διαπιστώσεις αυτές ο συγγρ. οδηγείται στη διαμόρφωση της κεντρικής του θέσεως, αναλύοντας έτσι τις διάφορες πηγές γνώσεως των πολυποικίλων γαιοκτητικών προβλημάτων, που ανέκυπταν από την έρευνα της ιστορικής αξιολογήσεως της ελληνικής γαιοκτησίας στη διαχρονική της εξέλιξη, μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Στη συνέχεια της αξιολογήσεώς του δίνει την ορθή ιστορική διάσταση στο αναλυόμενο πρόβλημα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο: «Κατοχή και φορολογία κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας» (σ. 22 κ.ε.), εξετάζονται οι ειδικότερες ιστορικές πτυχές του μουσουλμανικού-οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος, στο πλαίσιο του οποίου λειτουργούσαν οι θεσμοί της γαιοκτησίας, της ειδικότερης χρήσεως και κατοχής της γης, της εντάξεώς της σε μορφοποιημένες κατηγορίες, κ.ά., τα «σχήματα» των παραχωρήσεών της, και οι παρεπόμενες νόμιμες ή μη φορολογίες της.

Η γνώση του ιδιόρρυθμου αυτού γαιοκτητικού συστήματος συναρτάται άμεσα από τον συγγρ. με την εξελικτική πορεία των γαιοκτητικών σχέσεων στην Ελλάδα μετά το 1821, στην οποία παρατηρείται, κατά τον συγγρ. μια λογική αντινομία, με αφετηρία την πολεμική αντιπαράθεση Χριστιανών-Μουσουλμάνων, εξαιτίας του ελληνικού αγώνα για την ανεξαρτησία της «Ελλάδας»: ενώ στόχος είναι η εκδίωξη κάθε μουσουλμανικής νομικής και κοινωνικής τάξεως, που ήταν ξένη, τυραννική και απεχθής στον χριστιανικό πληθυσμό, δεν υπάρχει δυνατότητα απαλλαγής από τις προηγούμενες οθωμανικές πρακτικές δικαίου. Οι πρακτικές αυτές, σημειώνει ο συγγρ., φάνηκε χρήσιμο, κατά την περίοδο της Επαναστάσεως του 1821 και κάτω από τη μεταγενέστερη μοναρχική εξουσία, να διατηρηθούν, ιδιαίτερα μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές, καθώς ακόμη και προηγούμενα οθωμανικά δεικασμένα για την επίλυση πολλών νομικών και πρακτικών προβλημάτων. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώθηκε ιδιαίτερα στο θέμα της γαιοκτησίας, όπου η νομική συνέχεια ήταν απαραίτητη, προκειμένου να διατηρηθούν τα δικαιώματα που οι Χριστιανοί απολάμβαναν κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, με συνέπεια οι οθωμανικές αυτές πρακτικές δικαίου να συνεχίσουν να χρησιμοποιούνται, γενικά, σε ολόκληρο σχεδόν τον δέκατο ένατο αιώνα. Εξαιτίας της παρατεταμένης αυτής χρήσεως των οθωμανικών κανόνων, δημιουργούνταν προβλήματα, τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι εκπηγάζαν κυρίως από την ιδιόρρυθμη φύση της οθωμανικής γαιοκτητικής νομοθεσίας.

Στη συλλογιστική αυτή του συγγρ. τίγεται ουσιαστικά ένα από τα βασικότερα θέματα της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, στην ειδικότερη διαχρονική του εξέλιξη, —από την Επανάσταση του 1821 ως και τη νεότερη ελληνική νομοθεσία, που θεσπίστηκε ιδιαίτερα μετά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913²—, θέμα το οποίο αφορούσε κυρίως τις νομικές

2. Ειδικότερα με το άρθρ. 2 § 3 του βασικού Νόμου 147/1914, «περί της νομοθεσίας που θα εφαρμοζόταν στις προσαρτημένες χώρες και της δικαστικής τους οργάνωσης», σύμφωνα με το οποίο, παρ' όλη την εισαγόμενη στις τείες οθωμανικές επαρχίες των Νέων Χωρών ελληνική αστική νομοθεσία (βυζαντινο-ρωμαϊκό δίκαιο και ελληνικοί νόμοι ιδιωτικού δικαίου), διατηρούνταν σε ισχύ οι περί γαιών οθωμανικές διατάξεις, που ρύθμιζαν τα επί των γαιών αυτών

δυνατότητες «ισχύος» του Οθωμανικού Δικαίου στην Ελλάδα ως το 1880. Έχει διασαφηνιστεί³, ότι η «ισχύς» αυτή του Οθωμανικού Δικαίου, κατά την περίοδο 1830-1880, ήταν καταρχήν έμμεση και αφορούσε μόνο την παροχή των απαραίτητων εκείνων στοιχείων, που θεωρούνταν ικανά να τεκμηριώσουν ή να αποδείξουν τη νόμιμη κτήση, ισχύ ή δημιουργία ιδιωτικών δικαιωμάτων, η ρύθμιση των οποίων θα γινόταν σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία και σε καμιά περίπτωση σύμφωνα με τις διατάξεις της οθωμανικής.

Έτσι ο συγгр. προσδίδει την ακριβή σημασία στον ειδικό χαρακτήρα της οθωμανικής γαιοκτησίας, αξιολογεί την ιερονομική-μουσουλμανική της προέλευση, και παραθέτει γενικές ιστορικές πληροφορίες για τον τρόπο διαθέσεως των γαιών και τον σχηματισμό των διαφόρων στρατιωτικών τιμαριών, καθώς και για τις αιτίες που συντέλεσαν στη γενικότερη αποδυνάμωση του οθωμανικού τιμαριωτικού συστήματος (σ. 23-24).

Ακολουθούν στη συνέχεια, ως μερικότερες ενότητες του ίδιου *δευτέρου κεφαλαίου*, οι απαραίτητες εξειδικεύσεις του συγгр. που αφορούν άμεσα τη γενικότερη έννοια του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος. Αιτιολογούνται και θεμελιώνονται οι ιστορικο-δικαιικές θέσεις που αναφέρονται:

α) στις «σημαντικότερες κατηγορίες της οθωμανικής γαιοκτησίας» (σ. 24 κ.ε.)·

β) στις «περιουσίες (με μια πολύ γενική και όχι απόλυτα νομική ιδιοκτησιακή βάση) των χωρικών» (αγροτών, σ. 32 κ.ε.), όπου ο συγгр. προβαίνει, για την ορθότερη ερμηνευτική αξιολόγηση του περιουσιακού καθεστώτος των χωρικών, σε μια οριοθέτηση των θεωρούμενων ως βασικών δύο μορφών των αγροτικών αυτών περιουσιακών στοιχείων, που αναφέρονταν, η πρώτη, στο δικαίωμα συνεχούς και κληρονομικής υπό όρους μισθώσεως, χρήσεως και καλλιέργειας ενός κτήματος (του *tasarruf*), και, η δεύτερη, στην απλή μισθωτική σχέση μεταξύ του ιδιοκτήτη-εκμισθωτή και του μισθωτή από τις μορφές αυτές των αγροτικών περιουσιακών στοιχείων, το δικαίωμα του *tasarruf* (που αποδίδεται για «εξουσίαση»), και αναφέρεται στην ωφέλιμη παραχώρηση της πραγματικής χρήσεως μιας αγροτικής, ιδιαίτερα, εκτάσεως) θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι, εξαιτίας του ευρύτατου περιεχομένου του, που διαμορφώθηκε από τη συνεχή εξελικτική του πορεία ως την τελική εξειδίκευσή του στον κωδικοποιημένο οθωμανικό Νόμο περί Γαιών του 1858⁴ (Kanunname-i arazi, της 7ης Ramazan 1274, άρθρ. 3), αποτέλεσε τη βάση του μεταγενέστερου οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος·

γ) στη «φορολογία και τους γεωργικούς φόρους» (σ. 35 κ.ε.), όπου η όλη ανάπτυξη βασίζεται στην αναλογική συσχέτιση των γενικότερων ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων επί των γαιών με τις αντίστοιχες τους φορολογικές υποχρεώσεις, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί μια από τις τελικές διαπιστώσεις του συγгр., η οποία θεωρεί ότι ένα από τα σπουδαιότερα προβλήματα της οθωμανικής κυριαρχίας, και ασφαλώς ο σπουδαιότερος λόγος της τελικής της πτώσεως, ήταν η αδυναμία της κεντρικής οθωμανικής διαχειρίσεως να ελέγξει αποφασιστικά το όλο σύστημα εισπράξεως των πολυποίκιλων οθωμανικών φόρων, αδυναμία που επεκτεινόταν και στο λοιπό φορολογικό σύστημα.

κεκτημένα ιδιωτικής φύσεως δικαιώματα. Ο Νόμος αυτός ίσχυσε τυπικά και ουσιαστικά ως τις 23.2.1946, οπότε καταργήθηκε βέβαια, τυπικά, με το άρθρ. 5 εδ. 8 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα, ενώ, ουσιαστικά, επαναδιατηρήθηκε σε πλήρη «ισχύ», όχι πλέον ο Νόμος 147, αλλά αυτούσιος ο αναφερόμενος από το Νόμο αυτό οθωμανικός Νόμος περί Γαιών του 1858, η αναγωγική χρήση του οποίου νομιμοποιήθηκε με τα άρθρ. 51, 57-60 του ίδιου ΕισΝΑΚ. Περισσότερα στον Γ. Π. Νάκου, *Το νομικό καθεστώς*, ό.π., σ. 61 κ.ε., 187 κ.ε., 248, 253, 427 κ.ε., 454 κ.ε.

3. Γ. Π. Νάκου, ό.π., σ. 183 κ.ε.

4. Για το ουσιαστικό περιεχόμενο του οποίου βλ. Γ.Π. Νάκου, ό.π., σ. 67 κ.ε., 257 κ.ε., 268 κ.ε.

Τα στοιχεία αυτά οδηγούν τον συγγρ. να προβληματιστεί για τα βασικά δεδομένα που θα πρέπει να λειτουργούσαν ως κατευθυντήρια βάση στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, στο οποίο μεταβιβάζονταν όχι μόνο η κρατική οθωμανική κυριαρχία, αλλά και τα οθωμανικά γαιοκτητικά δικαιώματα. Διαπιστώνει (σ. 40) την ύπαρξη δύο χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της οθωμανικής γαιοκτησίας, στα οποία προσδίδει ιδιαίτερη σημασία, τονίζοντας, έτσι, με έμφαση, την αρνητική σημασία τους στη μετάβαση από την παλαιότερη οθωμανική στη νεότερη ελληνική ιδιοκτησία.

Τα γνωρίσματα αυτά ήταν: α) Το σύστημα των διηρημένων δικαιωμάτων στην ιδιοκτησία⁵, που, μαζί με τον αναγκαίο οικονομικό χαρακτήρα τον οποίο (σταδιακά) απέκτησαν τα δικαιώματα αυτά, δημιούργησαν μεγάλες περιπλοκές στα γενικότερα ζητήματα κατοχής της γης, —με (νομική) συνέπεια τη συνύπαρξη σε μια απλή ιδιοκτησία: του κυριάρχου ιδιοκτήτη, που ήταν το κράτος ή κάποιο θρησκευτικό ίδρυμα, του δικαιούχου επικαρπωτή της, που διατηρούσε στο διηνεκές το δικαίωμα αυτό (εφόσον υπήρχαν κληρονόμοι του να το διεκδικήσουν), του μισθωτή των φορολογικών προσόδων, που είχε μισθώσει τη διαχείριση της ιδιοκτησίας και την είσπραξη των προσόδων της, και, τέλος, των μισθωτών χωρικών (ίσως επίμορτων καλλιεργητών, ή συνδεδεμένων με άλλη σχέση με το κτήμα), που διατηρούσαν συνεχώς τα δικαιώματα κατοχής της: το αποτέλεσμα ήταν να καταστεί εξαιρετικά δύσκολος μετά την Ελληνική Επανάσταση ο (νομικός) περιορισμός των διηρημένων αυτών δικαιωμάτων ή η εναρμονιστική εξίσωσή τους με τις πιο απλές ευρωπαϊκές αντιλήψεις δικαίου για την ιδιοκτησία: μόνο η λεγόμενη ιδιοκτησία *milik* (η πλήρης δηλαδή οθωμανική ιδιοκτησία, όπου η απόλυτη κυριότητα ανήκε στον ίδιο ιδιοκτήτη) αντιστοιχούσε, περισσότερο ή λιγότερο, στη δυτική κατηγορία της πλήρους ιδιοκτησίας (κυριότητας του βυζαντινο-ρωμαϊκού Δικαίου). β) Η έλλειψη συνεπούς εφαρμογής και ενιαίας, κατά κάποιο τρόπο, λειτουργίας των κανόνων και αρχών δικαίου του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος, εξαιτίας της αποκεντρώσεως της (κρατικής) δυνάμεως, ιδιαίτερα στις απομακρυσμένες περιοχές της αυτοκρατορίας, υπονόμει την ομοιομορφία της (ειδικότερης) λειτουργίας του νόμου και της διοικήσεως. Ειδικά στα θέματα της γης, δημιούργησε μεγάλη διαφοροποίηση ανάλογα με τις διάφορες οθωμανικές περιοχές. Οι παραπάνω διαπιστώσεις οδηγούν στο ειδικότερο συμπέρασμα του συγγρ. (σ. 40), που θεωρεί ότι η οθωμανική (προφανώς γαιοκτητική) πρακτική ήταν γεμάτη αντιφάσεις.

Ηγ. Το αποτέλεσμα της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821 οριστικοποιήθηκε με την ανεξαρτησία της Ελληνικής Επικράτειας, η οποία αναγνωρίστηκε *de iure* με τα πρωτόκολλα και τις συνθήκες των Μεγάλων Δυνάμεων των ετών 1830-1832.

Ένα από τα κυρίαρχα θέματα των ειδικότερων ρυθμίσεων των συνομολογημένων αυτών διεθνών πράξεων αφορούσε τη ρύθμιση της τέως οθωμανικής γαιοκτησίας, την αποζημίωσή της ή όχι, και τον τρόπο της περιελεύσεώς της από την προγενέστερη οθωμανική στη νέα και διάδοχή της ελληνική κυριαρχία. Αυτό αποτελεί το ιστορικό πλαίσιο το οποίο εξετάζεται στο *τρίτο κεφάλαιο* του αξιολογούμενου έργου, που έχει τον τίτλο: «Γαιοκτητικά δικαιώματα και η

5. Τα οποία, στην ουσία, δημιούργησαν όλη αυτή την ασαφή νομική τους θέση, στον συσχετισμό τους όμως με τους θεσμούς του βυζαντινο-ρωμαϊκού δικαίου, με τους οποίους, παρόλο που υπήρχαν ορισμένα στοιχεία φαινομενικής εξωτερικής ταυτότητας ορισμένων εννοιολογικών χαρακτηριστικών, δεν μπορούσαν να ταυτιστούν απόλυτα. Περισσότερα, στου Γ. Π. Νάκου, *ό.π.*, σ. 58 κ.ε., 272-273 κ.ε.

διπλωματία κατά τη διάρκεια της ελληνικής ανεξαρτησίας» (σ. 41 κ.ε.). Εδώ κάτω από το καθεστώς των νομικών επιταγών των διεθνών συνθηκών αξιολογούνται οι μερικότερες προεκτάσεις του όλου προβλήματος. Από τον συγγρ. γίνεται μια σαφής ιστορική τοποθέτηση και ανάλυση του ζητήματος των οθωμανικών αποζημιώσεων, οι οποίες, σύμφωνα με τις ρυθμίσεις των πρωτοκόλλων του 1830, δεν αφορούσαν το σύνολο της παραχωρούμενης στην Ελλάδα téως οθωμανικής γαιοκτησίας, αλλά εξειδικεύονταν σε ορισμένες μόνο οθωμανικές «ιδιωτικές ιδιοκτησίες», —οι οποίες βρίσκονταν στις επαρχίες που δεν είχαν καταληφθεί από τους Έλληνες, «έμελλαν», όμως, να υπαχθούν κάτω από την ελληνική κυριαρχία, και αναφέρονταν στις ιδιόκτητες οθωμανικές γαίες και σε ορισμένα «επωφελή συμφέροντα» ορισμένων δικαιούχων, που θεωρήθηκαν ως «ιοινοί» ιδιωτικά δικαιώματα, ελκόμενα από την υποκατηγορία των αφιερωμένων οθωμανικών γαιών, των λεγόμενων «Βακουφίων Αδής» (vakf-i ādi) (σ. 43 κ.ε., 46-49 κ.ε.)—.

Πδ. Το πρόβλημα, ωστόσο, της ουσιαστικής νομικής τύχης της téως οθωμανικής γαιοκτησίας δεν ανέκυψε μετά την ανεξαρτησία της Ελλάδας και τις *de iure* διευθετήσεις των πρωτοκόλλων του 1830· είχε ήδη προκύψει από τα πράγματα, φυσική συνέπεια κι αυτό του πολέμου των Ελλήνων με την οθωμανική αυτοκρατορία. Ο πόλεμος ήταν και η νομική αιτία της *de facto* διαμορφώσεως των «ιδιοκτησιακών» σχέσεων, που αφορούσαν τις ρυθμίσεις της téως οθωμανικής ακίνητης περιουσίας, η οποία, με το «δικαίωμα του πολέμου», είχε κηρυχτεί από τις επαναστατικές συνελεύσεις και διοικήσεις των Ελλήνων, ως «εθνική», ως περιουσία του ελληνικού έθνους.

Στη βάση αυτή στηρίζει την ανάπτυξη του ο συγγρ. στο τέταρτο κεφάλαιο: «Η γαιοκτητική πολιτική κάτω από την επαναστατική διακυβέρνηση» των Ελλήνων (σ. 53 κ.ε.), στο οποίο ουσιαστικά συζητούνται ορισμένα χαρακτηριστικά θέματα της νεότερης ελληνικής ιστοριογραφίας, που σχετίζονται άμεσα με τις téως οθωμανικές ιδιοκτησίες, ενώ, παράλληλα, αξιολογούνται και παρεμπιπτόντα ζητήματα, που έχουν έμμεση, όμως, σχέση με τη γαιοκτητική πολιτική που ακολουθήθηκε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821. Τέτοιο παρένθετο θέμα αποτελεί το οριακό πρόβλημα της κυρίαρχης φύσεως της κηρύξεως της Ελληνικής Επανάστασεως και των απώτερων δημιουργικών της αιτίων, για την οποία ο συγγρ. παραθέτει μια μικρή σειρά θετικών για τους αγωνιζόμενους Έλληνες σκέψεων, που δείχνουν τη σαφή τάση του για ουσιαστική, αντικειμενική και ανεπηρέαστη ιστορική έρευνα.

Το ζήτημα όμως της téως οθωμανικής γαιοκτησίας αποτελούσε σημαντικό πρόβλημα για τις επαναστατικές κυβερνήσεις του Αγώνα του 1821, οι οποίες, παρόλο που την κήρυξαν ως «εθνική περιουσία», συναντούσαν εγγενείς δυσχέρειες, που παρακώλυαν τη διαμόρφωση μιας σαφούς και ορισμένης γαιοκτητικής πολιτικής, αν ληφθεί υπόψη και το δεδομένο την εποχή εκείνη κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο της χώρας. Οι δυσχέρειες αυτές, που αξιολογούνται από τον συγγρ. με γνώση τόσο των πηγών όσο και της συναφούς βιβλιογραφίας, αναφέρονται: α) στη «φορολογία και τα δικαιώματα ιδιοκτησίας» (σ. 59 κ.ε.), όπου εντοπίζονται τα προβλήματα της ειδικότερης φορολογίας της γης, που αποτελούσε τη μοναδική, σχεδόν, πηγή

των δημοσιονομικών εσόδων, και της ρυθμίσεως των ιδιόμορφων διηρημένων δικαιωμάτων που είχαν διαμορφωθεί σταδιακά πάνω στις τέως οθωμανικές γαίες, τα οποία έπρεπε να ελεγχθούν, ιδιαίτερα από την άποψη της νομιμότητας των οθωμανικών γαιοκτητικών τους τίτλων. Επισημαίνεται (σ. 64) και η ύπαρξη ειδικής κατηγορίας ιδιοκτησίας των Χριστιανών, την οποία είχαν αποκτήσει (νόμιμα ή άτυπα) καλλιεργώντας αλλότρια οθωμανική γη ή φυτεύοντας σ' αυτή αμπέλια ή οπωροφόρα δέντρα, ύστερα από συμφωνία με τον αρχικό ιδιοκτήτη της στο ποσοστό επί των παραγομένων καρπών ή για την καταβολή τακτικού μισθώματος ή και για τη διανομή της γης αυτής· η μορφή αυτή ιδιοκτησίας αναγνωρίστηκε στους δικαιούχους-καλλιεργητές των γαιών αυτών από τις επαναστατικές διοικήσεις των Ελλήνων, και δημιουργήθηκε έτσι, με την αναγνώριση αυτή, μια ιδιόμορφη «ιδιοκτησιακή» σχέση επάνω στις γαίες αυτές, που χαρακτηρίζονταν «εθνικοιδιόκτητα κτήματα»· β) στο «ζήτημα της διανομής των γαιών» (σ. 64 κ.ε.), το οποίο αποτέλεσε, στην απώτερη δημιουργική του αιτία, τη θεμελιακή βάση του λεγόμενου αγροτικού ζητήματος, χωρίς, όμως, να μπορέσουν οι επαναστατημένοι Έλληνες να καταλήξουν στη διαμόρφωση ουσιαστικών κριτηρίων σχετικά με τη χρήση και διάθεση των «εθνικών γαιών», επάνω στις οποίες στηριζόταν η οικονομική αναγέννηση της ελεύθερης Ελλάδας. Έτσι οι διάφορες συνελεύσεις αναγκάζονταν να ακολουθούν συντηρητική πολιτική στο θέμα της γενικής διανομής τους, η οποία ενισχυόταν και από τις νομοθετημένες απαγορεύσεις εκποίησης «εθνικών κτημάτων» (σ. 65)· γ) στο «σχέδιο του Καποδίστρια» (σ. 69), το οποίο, τελικά, δεν μπόρεσε να ευοδωθεί.

Πε. Το σύνολο όμως της ακίνητης κρατικής ιδιοκτησίας, η οποία ανήκε πλέον στην ελληνική δημόσια ιδιοκτησία, παρουσίασε από τότε εγγενή φαινόμενα αδυναμίας ακριβούς υπολογισμού της· με το πρόβλημα αυτό ιδιαίτερα ασχολείται ο συγгр. στο *πέμπτο κεφάλαιο* του έργου του, που έχει τον ειδικότερο τίτλο: «Έκταση και συγκρότηση των εθνικών κτημάτων» (σ. 80 κ.ε.), στο οποίο περιγράφεται, με επιχειρήματα και αριθμητικά στοιχεία, το βασικό αυτό θέμα της διακριβώσεως των τόσο ουσιαστικών για την οικονομική ανόρθωση του νεοελληνικού κράτους περιουσιακών του αντικειμένων, η γνώση των οποίων κατά την περίοδο της Επαναστάσεως παρέμεινε πολύ ατελής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η μετέπειτα βελτίωση της γνώσεως αυτής, κατά την περίοδο της μοναρχίας του Όθωνα, άλλαξε σημαντικά τη γενική εικόνα. Το ατυχές για την εγγενή αυτή αδυναμία στοιχείο ήταν ότι καμιά ελληνική κυβέρνηση, ύστερα από την προσπάθεια του Καποδίστρια, δεν ολοκλήρωσε μια γενική κτηματολογική χαρτογράφηση της γης, με συνέπεια, ακόμη και σήμερα, το κράτος να μην έχει πλήρη, σαφή και ακριβή γνώση για την ουσιαστική έκταση της πραγματικής δημόσιας ιδιοκτησίας, τη γνωστή ως «εθνική γαιοκτησία» ή «εθνικά κτήματα» ή «δημόσια κτήματα».

Κάτω από το πρίσμα αυτό, ο συγгр. επιχειρεί μια ειδική προσέγγιση στο πρόβλημα της εκτάσεως και της αναλυτικότερης συγκροτήσεως των «εθνικών κτημάτων», θεωρώντας τα από τρεις διαφορετικές σκοπιές: τη «φυσική τους συγκρότηση» (σ. 81 κ.ε.), δηλαδή τις διάφορες μορφές των μερικότερων ιδιοκτησιών από τις οποίες αποτελούνταν η συνολική «κρατική γαιοκτησία»· τις «διαστάσεις τους κατά προσέγγιση» (σ. 83 κ.ε.)· τις «σημαντικότερες ιδιοκτησίες κατά περιοχή» (σ. 86 κ.ε.).

III. Το πρόβλημα, όμως, της ρυθμίσεως της τέως οθωμανικής γαιοκτησίας δεν έλαβε τελειωτική λύση στην περίοδο της Επαναστάσεως του 1821, ούτε,

βέβαια, υπήρχαν οι δυνατότητες και οι προϋποθέσεις να επιλυθεί στη σύντομη, παρόλο που αναμφίβολα περιεκτική, και με ουσιαστική προοπτική, διακυβέρνηση του Ι. Καποδίστρια. Έτσι, συνοδευόμενο από τις ίδιες εγγενείς δυσχέρειες επιλύσεώς του, αποτέλεσε ένα από τα κεντρικά θέματα της επόμενης διακυβερνήσεως του νεοελληνικού κράτους.

ΠΙα. Η όλη αυτή προσπάθεια, που ανήκε πλέον στην ευθύνη του νέου πολιτειακού καθεστώτος της Ελλάδας, αναλύεται από τον συγγρ. στο δεύτερο μέρος του έργου του: «Το νέο καθεστώς των γαιών κατά τη Μοναρχία» (σ. 93 κ.ε.), η αξιολόγηση του οποίου πραγματοποιείται στα επόμενα κεφάλαια VI-XV· η μικρή εισαγωγή του συγγρ. επιμένει στην εγκαθίδρυση της απόλυτης μοναρχίας, με μια κεντρική συγκεντρωτική γραφειοκρατική διοίκηση, και στην τάση εμπειδώσεως του πνεύματος της βαυαρικής μοναρχίας, επάνω σε μια χώρα με βαθιές ριζωμένες συνήθειες και ήθη που έπρεπε να ξεπεραστούν.

ΠΙβ. Για να διαγραφούν σε ορθότερη ενοσιολογική βάση τα προβλήματα που αντιμετώπισε η μοναρχία του Όθωνα, ενόψει μιας κατά το δυνατόν οριστικότερης διευθετήσεως του τέως οθωμανικού γαιοκτητικού καθεστώτος, ο συγγρ. εξετάζει γενικότερα τα κυριότερα άμεσα μέτρα που έλαβε η Αντιβασιλεία του Όθωνα μέσα σε ένα ειδικότερο κοινωνικο-νομικο-οικονομικό πλαίσιο, το οποίο με πολύ σαφήνεια εξειδικεύει στο έκτο κεφάλαιο του έργου, που έχει τον τίτλο: «Το βαυαρικό πείραμα στην ανόρθωση (ανοικοδόμηση) της κοινωνίας» (σ. 95 κ.ε.).

ΠΙγ. Παράλληλα, η ειδικότερη αντιμετώπιση του προβλήματος των «εθνικών κτημάτων» από τη βαυαρο-ελληνική κυβέρνηση, ως μιας από τις πρώτες και ουσιαστικές προτεραιότητες της όλης δημοσιονομικής πολιτικής της, εξετάζεται από τον συγγρ. αναλυτικά στο έβδομο κεφάλαιο του έργου του, που επιγράφεται: «Η αρχική πολιτική του κράτους σχετικά με τις εθνικές γαίες» (σ. 111 κ.ε.). Εδώ ο συγγρ. τοποθετεί τις τέως οθωμανικές ιδιοκτησίες στην ανάλογη με την καίρια σημασία τους θέση, θεωρώντας τις σαν τη σπουδαιότερη πηγή κεφαλαίου, από τις οποίες προέρχονταν οι αναγκαίοι πόροι για την ασφαλή χρηματοδότηση της ελληνικής οικονομίας.

Έπρεπε έτσι να επιτευχθεί: α) «ο προσδιορισμός των εθνικών κτημάτων» (σ. 111 κ.ε.), με τον διαχωρισμό των περιορισμένων ιδιωτικών δικαιωμάτων από τα δικαιώματα του κράτους, με απαραίτητη όμως τη θεμελίωσή τους στους αντίστοιχους οθωμανικούς νομικούς κανόνες, παρ' όλες τις ιδιομορφίες του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος (σ. 112 κ.ε.)· β) «η φορολογία και η κατοχή» (σ. 118 κ.ε.) των γαιών αυτών, με τη ρύθμιση σε μονιμότερη βάση του φορολογικού συστήματος που διέπει τις γαίες αυτές, και την αναγνώριση των διαφόρων ιδιοκτησιακών μορφών που σχετίζονταν με τα κεκτημένα ποικιλόμορφα ιδιωτικά δικαιώματα (σ. 119 κ.ε.)· γ) η διευκρίνιση της ιδιοκτησιακής υποστάσεως των «λιβαδιών» (σ. 121 κ.ε.), η νόμιμη κτήση των οποίων αποδεικνυόταν μόνο με την κατοχή του σχετικού οθωμανικού γαιοκτητικού τίτλου (tapu) (σ. 122-123 κ.ε.)· δ) η διασφάλιση της κρατικής ιδιοκτησίας επάνω στα «δάση» (σ. 124 κ.ε.), όπου τα ενδεχόμενα ιδιωτικά δικαιώματα έπρεπε να βασίζονται σε ουσιαστικά, νομοποιητικά της κυριότητάς τους, οθωμανικά ιδιοκτησιακά έγγραφα (σ. 125 κ.ε.).

IIIδ. Η πρακτική υλοποίηση των παραπάνω ενεργειών ήταν αδύνατο να επιτευχθεί, αν δεν καταρτίζονταν τα αντίστοιχα κτηματολογικά βιβλία καταγραφής ιδιαίτερα των «εθνικών» (κρατικών) γαιών, η έλλειψη των οποίων δημιουργούσε βέβαιους κινδύνους απώλειας των κρατικών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων ή συγχύσεως μεταξύ των ιδιωτικών και των δημόσιων γαιών. Με τις προσπάθειες ολοκληρωμένης κτηματολογικής καταμετρήσεως, καταγραφής και χαρτογραφήσεως ασχολείται ο συγгр. στο *όγδοο κεφάλαιο*, που έχει τον τίτλο: «Το πρόβλημα ενός κτηματικού μητρώου» ή κτηματικού πρωτοκόλλου (σ. 130 κ.ε.), όπου περιγράφονται οι ειδικότερες προσπάθειες και δυσχέρειες της Αντιβασιλείας και της μετέπειτα διακυβερνήσεως του Όθωνα κ.ά.

IIIε. Στο *ένατο κεφάλαιο*, που έχει τον ειδικότερο τίτλο: «Η δήμευση της μοναστηριακής ιδιοκτησίας» (σ. 136 κ.ε.), ο συγгр. περιγράφει τις ενέργειες της Αντιβασιλείας που συνέτειναν στη γενικότερη αποδυνάμωση των εκκλησιαστικών αρμοδιοτήτων και της επιρροής της Εκκλησίας: ειδικότερες εκφάνσεις των ενεργειών αυτών ήταν: η ανεξαρτητοποίηση της ελληνικής Εκκλησίας απέναντι σε κάθε ξένη εξουσία, και επί του προκειμένου απέναντι στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, η κατάργηση των περισσότερων ελληνικών μοναστηριών, και η ουσιαστική περιέλευση της τεράστιας μοναστηριακής ιδιοκτησίας στο κράτος του Όθωνα, το οποίο διεπόταν από δυτικές αντιλήψεις και έντονες αντιμοναστικές τάσεις, οι οποίες απέβλεπαν, εκτός από άλλες σχετικές ή παράπλευρες προεκτάσεις του όλου προβλήματος, ιδιαίτερα, στον υποβιβασμό του κυρίαρχου ρόλου της ορθόδοξης Εκκλησίας στη μετα-οθωμανική ελληνική κοινωνία (σ. 137). Παράλληλα δίνονται από τον συγгр. οι λόγοι της δυσμενούς αυτής μεταχειρίσεως των μοναστηριών και της περιουσίας τους (σ. 137 κ.ε.): οι κατεχόμενες από τις μονές ιδιοκτησίες μπορούσαν να αποτελέσουν ουσιαστική πηγή των εισοδημάτων του κράτους (σ. 144 κ.ε.).

IIIστ-ια. Στα επόμενα κεφάλαια (X κ.ε.) του έργου τοποθετείται το πρόβλημα των «εθνικών κτημάτων» στις πρακτικές διαστάσεις του: ανάγκες θεραπείας των άμεσων οικονομικών αναγκών των Ελλήνων, ή διατήρησή τους, ως κρατικής ιδιοκτησίας, για την επαύξηση της κρατικής πίστεως στους ξένους δανειστές, κ.ά. Ο κύριος στόχος, πάντως, στην απώτερη προοπτική των «εθνικών κτημάτων», ήταν η διανομή τους.

Έτσι αναλύονται: στο *δέκατο κεφάλαιο*: «Η διανομή της γης και η δημόσια οικονομία» (σ. 150 κ.ε.), με βάση το παλαιό αίτημα των Ελλήνων για διανομή των τέως οθωμανικών και ήδη «εθνικών» κτημάτων στους ακτήμονες καλλιεργητές· στο *ενδέκατο*: «Το σχέδιο της μεγάλης διανομής [της γης]: Η προικοδότηση των ελληνικών οικογενειών» (σ. 161 κ.ε.)· στο *δωδέκατο*: «Οι παραχωρήσεις γης σε παλαιούς πολεμιστές» (σ. 176 κ.ε.)· στο *δέκατο τρίτο*: «Οι παροικίες και οι συνοικισμοί» (σ. 187 κ.ε.)· στο *δέκατο τέταρτο*: «Οι πωλήσεις και μισθώσεις, οι ειδικές παραχωρήσεις και οι ιδιοκτησίες που διατηρήθηκαν από το κράτος» (σ. 196 κ.ε.)· και στο *δέκατο πέμπτο κεφάλαιο*: «Η τελική ρύθμιση: Το πρόγραμμα διανομής της γης του 1871» (σ. 207 κ.ε.).

IIIιβ. Στο τελευταίο, *δέκατο έκτο κεφάλαιο*, που έχει τον καταληκτήριο

τυπικό τίτλο: «Συμπέρασμα και επίλογος» (σ. 215 κ.ε.), ο συγгр. προσφέρει στην ιστορική επιστήμη μια ολόκληρη σειρά ουσιαστικών συμπερασματικών σκέψεων, αποτέλεσμα βαθιάς γνώσεως και μελέτης των ελληνικών γαιοκτητικών προβλημάτων. Το πόρισμα είναι ότι η αφετηρία των προβλημάτων αυτών δε βρίσκεται, βέβαια, στις ασαφείς πολιτικο-κοινωνικο-νομικές καταστάσεις και θέσεις του νεοελληνικού κράτους, αλλά στις εγγενείς αδυναμίες συγκερασμού, εναρμονισμού, αφομοιώσεως, ταυτίσεως, κ.ά., του εφαρμοζόμενου στις ελληνικές περιοχές (και στη λοιπή οθωμανική αυτοκρατορία) γαιοκτητικού συστήματος, με το «ισχύον» στην Τουρκοκρατία αλλά και στο νεότερο ελληνικό κράτος βυζαντινο-ρωμαϊκό νομικό καθεστώς.

Η ιστορική συνέπεια του συγгр. και η ορθή επεξεργασία του περιορισμένου υλικού, που είχε στη διάθεσή του, συνάγεται, ήδη, από τη διατύπωση με την οποία αρχίζει το κεφάλαιο αυτό, προβάλλοντας το κεντρικό ερώτημα του έργου: «ποιος απέκτησε τις ελληνικές γαίες μετά την εκδίωξη των Οθωμανών και πώς;». Στο ερώτημα αυτό η απάντηση είναι ότι «η εργασία αυτή μπόρεσε να προσφέρει απαντήσεις μόνο κατά προσέγγιση», κι αυτό γιατί οι απαντήσεις αυτές δεν μπορούν να είναι ποσοτικά ακριβείς, όσο θα ευχόταν κάποιος, γιατί οι διαθέσιμες πληροφορίες είναι αποσπασματικές, αφού κι η ελληνική κυβέρνηση, κάτω από τις συνθήκες του δέκατου ένατου αιώνα, δεν απέκτησε ποτέ μια ακριβή εικόνα του καθεστώτος που διέπει τις οθωμανικές αυτές γαίες, ενώ, μάλλον, ήταν υποχρεωμένη να ενεργεί μέσα σε πλαίσια «μερικής άρνησις» (σ. 215). Η διαπίστωση αυτή είναι ιδιαίτερος οδυνηρή για την όλη ασαφέστατη νομοθετική πολιτική της ελληνικής πολιτείας, η οποία, «αδυνατώντας» έστω και να «προσεγγίσει», από την άποψη του δικαίου, το πρόβλημα, ώστε να επιλύσει οριστικά το ζήτημα των τέως οθωμανικών γαιών, συνέχισε την ίδια πορεία, —με αποτέλεσμα στα γαιοκτητικά προβλήματα των ετών 1821-1880⁶ να προστεθούν: οι νομικές «μεταβολιστικές» των ιδιωτικών γαιοκτητικών δικαιωμάτων του οθωμανικού Δικαίου διατάξεις της ελληνο-οθωμανικής Συμβάσεως του 1881⁷, και οι νομικές «αναγνωριστικές» των ίδιων ανάλογων δικαιωμάτων διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας των ετών 1912-1913 κ.ε., που συνεχίζουν, ακόμη και σήμερα, την «περιβίωση» των κεκτημένων υπό το οθωμανικό καθεστώς δικαιωμάτων, και την έμμεση αναγκαστική «χρήση» του οθωμανικού Δικαίου μέσα στον κορμό της ισχύουσας ελληνικής νομοθεσίας⁸—.

6. Βλ. Γ. Π. Νάκου, *ό.π.*, σ. 111-113 κ.ε., 126 κ.ε., 167 κ.ε.

7. Για την εξειδικευμένη ιστορικο-δικαιική αξιολόγηση βλ. στου Γ. Π. Νάκου, *ό.π.*, σ. 217-226, 239-265 κ.ε., όπου αναλύονται το ειδικότερο γαιοκτητικό περιεχόμενο της Συμβάσεως του 1881· η οριοθέτηση της αναγνωρίσεως της πλασματικής «ιδιοκτησίας» επί των τέως οθωμανικών γαιών, ως βάση για την επίτευξη του νομικού «μεταβολισμού» της σε ουσιαστική κυριότητα: από αυτή όχι μόνο συναγόταν η νομική υποχρέωση της ελληνικής κυβερνήσεως για την «αναγνώριση» των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων επί των τέως οθωμανικών γαιών, αλλά, ταυτόχρονα, διαμορφωνόταν και το ειδικό status της νομιμοποιήσεως της «αναγνωρίσεως» αυτής, αρκεί να θεμελιωνόταν στις εξής δύο απαραίτητες προϋποθέσεις: την «κατοχή» των τέως οθωμανικών γαιών και τη νομιμοποίηση της «κατοχής» των γαιών αυτών με βάση τις ρητές νομιμοποιητικές διατάξεις της οθωμανικής νομοθεσίας, *ό.π.*, σ. 306 κ.ε., 331 κ.ε.: τα ειδικότερα ερμηνευτικά προβλήματα της Συμβάσεως στην «πράξη», εξαιτίας της «διατηρήσεως» του νομικού καθεστώτος των επίμορτων καλλιεργητών, των «θέσεων» της επιστήμης, της νομολογίας των ελληνικών δικαστηρίων, κ.ά., σ. 367 κ.ε.

8. *Ό.π.*, σ. 23 κ.ε., 27, 424 κ.ε., 453-454 κ.ε.

Παρ' όλα αυτά, ο συγγρ. παραθέτει την ακριβή εικόνα του εννοιολογικού πλαισίου του καθεστώτος της γης, όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά την Επανάσταση του 1821, και ορθά στρέφει την ιστορική του διερεύνηση στην πολυμορφία των «ιδιοκτησιών» που υπήρχαν και στην πολυπλοκότητα των οθωμανικών γαιοκτητικών ζητημάτων, που δημιουργούσαν τις ουσιαστικές δυσχέρειες για τη μετατροπή των βασικών αρχών κατοχής της γης, από το οθωμανικό στο ρωμαίικο-βυζαντινό δίκαιο, συνάγοντας βασικές διαπιστώσεις για την ολοκλήρωση των συμπερασμάτων του.

Παράλληλα στο τμήμα του epilόγου του έργου, που εμφανίζεται στο τελευταίο δέκατο έκτο κεφάλαιο των συμπερασμάτων, αναπτύσσονται, ως μερικότερες ενότητές του, δύο πολύ χαρακτηριστικές ιστορικές επισκοπήσεις, με τη μορφή της ανακεφαλαιωτικής συνοπτικής θεωρήσεως: «Γεωργία: ο προβληματικός τομέας της οικονομίας» (σ. 217 κ.ε.), και «Δημογραφικές συνέπειες» (σ. 224 κ.ε.).

Ακολουθούν: επτά παραρτήματα, με πολύ χρήσιμα στοιχεία: οι τεκμηριωμένες υποσημειώσεις του συγγρ. (σ. 252 κ.ε.), κατά κεφάλαια: χρήσιμο γλωσσάριο (σ. 303 κ.ε.)· επιλογή βιβλιογραφίας από αδημοσίευτες (σ. 306 κ.ε.) και δημοσιευμένες βασικές πηγές (σ. 310 κ.ε.)· και ο σχετικός πίνακας πραγμάτων και ονομάτων (σ. 334 κ.ε.).

Θα μπορούσε, συμπερασματικά, να συναχθεί ότι, με το έργο αυτό, η ιστορική βιβλιογραφία η αναφερόμενη στη διερεύνηση των δομών της ιστορικής αξιολογήσεως του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος² και τις διαχρονικές «ιδιοκτησιακές» σχέσεις που διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα μετά την Επανάσταση του 1821 και ως το 1881, με όλες τις άμεσες, έμμεσες και παράπλευρες προεκτάσεις, συνέπειες και επιπτώσεις που είχε η μακρόχρονη εφαρμογή του συστήματος αυτού στις ελληνικές περιοχές κατά την Τουρκοκρατία, διαθέτει πλέον ένα ουσιαστικά βασικό βοήθημα. Βοήθημα ιδιαίτερα για την ερμηνευτική ανάλυση του ελληνικού γαιοκτητικού προβλήματος, η βάση του οποίου συμπίπτει με τα χρονικά όρια που καλύπτει το παραπάνω αξιόλογο έργο (1800-1881).